

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Jöel τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel.— Ernst Hoff-
man τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.— Erich Frank,
τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg.— Guido Calogero τακτ.
καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης — Ραφ. Δήμου καθ. τοῦ Πανε-
πιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπου-
λος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν.— August Faust
ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.— Μιχ. Τσαμαδός σύμβου-
λος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ὑφηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου
τῶν Ἀθηνῶν.— Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας.— Παν. Κα-
νελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Κωνσταντῖνος Τσάτσος
ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.— Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΚΑΙ Η ΜΥΘΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

(Τέσσαρες όμιλίες)

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Θ. ΚΑΚΡΙΑΗ

Στὴν ἀγαπημένη σύντροφο τῆς ζωῆς
μου, τὴν "Όλγα Κακριδῆ.

I

Τὸ θέμα, πὸν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ στὶς τέσσαρες αὐτὲς όμιλίες, εἶναι τοῦτο : ποιά καὶ πόση ἐπίδραση ἄσκησαν ἐπάνω στοὺς ποιητὲς, πὸν διαμόρφωσαν τὴν ἀρχαία μυθικὴ παράδοση, τὰ διάφορα πνευματικὰ ρεύματα, πὸν κυριάρχησαν στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ ὡς τὸ 400 π.Χ. περίπου ; Λέγοντας πνευματικὰ ρεύματα ἐννοῶ τὴν κίνηση, πὸν προκαλοῦσαν κάθε τόσο καινούργιες ιδέες θρησκευτικὲς, ἠθικὲς, κοινωνικὲς, ἀκόμα καὶ μιὰ πρόοδο στὴν ἐπιστήμη. Τὴν πνευματικὴ αὐτὴ κίνηση, πὸν κάθε ἄλλο παρὰ μικρὴ ἦταν στοὺς αἰῶνες ἐκείνους τοὺς τόσο κρίσιμους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, μποροῦμε βέβαια νὰ τὴν πιστοποιήσωμε, ἀκόμη καὶ νὰ προσδιορίσωμε τὴν ἔντασή της καὶ τὸ βάθος της, στὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τοῦ πολιτισμοῦ, στὴν πολιτεία, στὴν κοινωνία, στὴ θρησκεία, ὕστερα στὴν τέχνη καὶ στὴν ἐπιστήμη. Ἐμεῖς ἐδῶ θὰ ζητήσωμε νὰ περιορίσωμε σὲ μιὰ μόνο πνευματικὴ ἐκδήλωση, τοὺς μύθους. Ἀπὸ τὴν ὀμηρικὴ ἐποχὴ ὡς τὸ τέλος τοῦ πέμπτου αἰῶνα ἡ ἑλληνικὴ σκέψη πάλεψε ν' ἀντικρούσῃ καὶ νὰ ξεπεράσῃ ἓνα πλῆθος προβλήματα. Ποιός ὁ ἀντίκτυπος τοῦ ἀγῶνα αὐτοῦ στὴν ἐξέλιξη τῆς μυθικῆς παράδοσης ;

Ἡ σπουδαιότητα, πὸν παίρνει τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου, θὰ μᾶς ἀποκαλυφτῆ σιγὰ-σιγὰ στὴν πρώτη αὐτὴ όμιλία, πὸν θὰ ἐξετάσῃ τὸ πρόβλημα στὴ γενικότητά του καὶ θὰ ἔχῃ καὶ εἰσαγωγικὸ χαραχτῆρα. Τόσο μόνο θὰ μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ πῶ ἀπὸ τώρα : ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία, πὸν παίρνει στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ὁ μῦθος, ἦταν φυσικὸ νὰ τὸν κἀνῃ νὰ δέχεται μὲ τόσην εὐπάθεια τὴν ἐπίδραση τῶν καινούργιων κάθε φορὰ ιδεῶν, ὅσην ἀντίσταση κι' ἂν ἐπρόβαλλε ἡ παλιὰ κληρονομημένη παράδοση. Κάτω ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς μεταβολὰς τῶν μύθων, πὸν πιστοποιοῦμε κάθε στιγμὴ στὸ ἔπος εἴτε στὴ λυρική ποίηση εἴτε στὴν τραγωδία, χρέος μας εἶναι νὰ βαθύνωμε στὰ

ἔσωτερικὰ αἷτια, πού προκαλέσαν τὶς μεταβολὲς αὐτὲς καὶ πού συχνὰ δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἐπικράτηση ἰδεῶν καινούργιων.

Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔχει ἀπασχολήσει καὶ ἄλλοτε τὸν ὁμιλητή. Ὅμως ποιὸς θὰ ἰσχυριστῇ, πὼς ἓνα τέτοιο πρόβλημα μπορεῖ ποτὲ νὰ δεχτῇ μιὰ λύση τελειωτικὴ; ποιὸς θ' ἀρνηθῇ, πὼς ἡ πνευματικὴ ἀξία ἑνὸς τέτοιου προβλήματος κρύβεται ἀκριβῶς στὸ γεγονός, ὅτι ἡ σκέψη μας παλεύοντας ἀκατάπαντα γιὰ τὴν κατάχτησή του τὸ βαθαίνει ὅλο καὶ πιὸ πολὺ, ὅμως χωρὶς ποτὲ νὰ μπορῇ νὰ τὸ ἐξαντλήσῃ;

Μίλησα γιὰ μεταβολὲς τῶν μύθων. Τὸ πρῶγμα μπορεῖ νὰ παραξε- νέψῃ μερικoύς. Σήμερα οἱ ἀρχαῖοι μῦθοι μᾶς παρουσιάζονται σὰν κάτι σταθερό, σὰν κάτι πού δὲν ἄλλαξε καθόλου ἀπὸ τὴ στιγμή πού πρω- τοπλάστηκαν. Ἄς πάρωμε ἓνα-δυὸ παραδείγματα: μπορεῖ κανεὶς μας νὰ φανταστῇ τὴν παράδοση τῆς Μήδειας διαφορετικὴ ἀπὸ ὅ,τι τὴν ξέρομε ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη; Μποροῦμε νὰ ζωντανέψωμε στὴ φαντασία μας μιὰ Μήδεια, πού νὰ εἶναι ὁλότελα ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴ φοβερὴ πράξη τῆς παιδοκτονίας; νὰ φανταστοῦμε ἓναν Ἀχιλλέα, πού νὰ μὴ θυμῶνῃ, ἓναν Θεοσίτη χωρὶς σωματικὴ καὶ ψυχικὴ στρέβλωση; Ἀδύ- νατο! Μᾶς φαίνεται σὰν τὸ μόνο δυνατὸ καὶ φυσικό, οἱ ἥρωες νὰ ἔχουν τὸ ἦθος, πού ξέρομε ἀπὸ μιὰ κλασσικὴ ποίηση πὼς ἔχουν, καὶ νὰ ἐνεργοῦν, ὅπως ξέρομε πὼς ἔχουν ἐνεργήσει.

Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν εἶναι βέβαια σωστὴ· ὅμως ἡ παράδοση ἔχει χιλιάδες χρόνια τώρα χάσει τὴ δύναμή της, ἀπὸ τὸ τέλος κάπου τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνα ἔχει ἀπονεκρωθῆ κι' ἐμεῖς μποροῦμε νὰ τὴ γνω- ρίσωμε μόνο σὲ μιὰν ὠρισμένη, ἀποκρυσταλλωμένη μορφή, ὅπως μᾶς τὴ δίνει ὁ ἓνας ἢ ὁ ἄλλος ποιητής. Καὶ τὸ καταλαβαίνει κανεὶς εὐκο- λα: ὅταν μιὰ παράδοση τὴ δουλέψῃ ἓνας μεγάλος τεχνίτης, ἡ μορφή, πού αὐτὸς τῆς ἔδωκε, ἐπιβάλλεται μιὰ γιὰ πάντα στοὺς μεταγενέστε- ρους. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ, πού παράστησε ὁ Εὐριπίδης τὴ Μήδεια, τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 431, ὁ κόσμος ζῆ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἔργου του. Στὴν παλαιότερη παράδοση τὰ παιδιὰ τῆς Μήδειας τὰ σκότωναν οἱ Κορίνθιοι. Πρῶτος ὁ Εὐριπίδης σκέφτηκε νὰ βάλῃ τὴν ἡρωίδα νὰ σφάζῃ αὐτὴ τὰ παιδιὰ της, γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὴν ἀπιστία τοῦ ἀντρός της. Ἀπὸ τότε πέρασαν εἰκοσιτέσσαρες αἰῶνες· ποιὸς ποιητής, ποιὸς γλύπτης, ποιὸς ζωγράφος ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς Μή- δειας — καὶ δὲν ἐστάθησαν λίγοι οἱ καλλιτέχνες αὐτοὶ — ἐτόλμησε ν' ἀ- φαιρέσῃ ἀπὸ τὴν ἡρωίδα τὴν πράξη, πού πρῶτος ὁ Εὐριπίδης τὴν παρουσίασε νὰ κάνῃ; Κανεὶς. Ἡ Μήδεια μένει καὶ θὰ μένη ἡ παιδο- κτόνος. Τὸ ἴδιο μένει ὁ Ἀχιλλέας ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Ὀμήρου ὁ ἥρωας, πού μηνίει, ὁ Θεοσίτης τὸ σύμβολο τῆς ἀσκημιᾶς καὶ τῆς ἀμετρο- ἐπειας.

Στὴν παλιὰ ὅμως ἐποχὴ, πού πρέπει μαζὶ τώρα ν' ἀνεβοῦμε, ἡ παράδοση εἶναι ἐξαιρετικὰ ρευστὴ. Δὲν ἔχει ἀποκρυσταλλωθῆ ἀκόμη κι' ἀλλάζει διαρκῶς μορφή. Κάθε τόσο πετάει ὅσα στοιχεῖα τῆς εἶναι

ἀγροῦστα, ἄλλα τὰ παραλλάζει, πλουτίζεται μὲ καινούργια μοτίβα, ζητάει ὁλοένα νὰ πάρῃ καινούργιο νόημα . . . Ὅπως κάθε πνευματικὴ ἐκδήλωση, ποὺ ζῆ κι' ὅσο ζῆ, ἢ παράδοση ἀγωνίζεται ἀδιάκοπα γιὰ τὴν τελείωσίν της καὶ παίρνει κάθε στιγμή καινούργια ἔκφραση καὶ καινούργιο νόημα. Ὅταν ἀποχτήσῃ μιὰ σταθερὴ μορφή κι' ἀποκρυσταλλωθῆ, θὰ πῆ πὼς ἔχει πάψει πιά νὰ ζῆ.

Οἱ λόγοι, ποὺ ἀναγκάζουν τὴν παράδοση ν' ἀλλάξῃ ὅλη τὴν ὥρα, ὅσο μένει ζωντανή, δὲν εἶναι ἐνὸς μόνο εἴδους. Ἀφήνω κατὰ μέρος τὶς ἀλλαγές, ποὺ προκαλοῦν λόγοι τεχνικοὶ καθαρά, προπαντὸς στὸ δράμα, ποὺ δὲν μπορεῖ, δὲν ἔχει τὰ μέσα ν' ἀναπαραστήσῃ κάθε σκηνή, ποὺ παίρνει ἀπὸ τὸ ἔπος ἢ ἀπὸ τὴ λυρική ποίηση — νὰ ποῦμε μιὰ σκηνή, ποὺ παίζεται μέσα σ' ἓνα καράβι στὸ ἀνοιχτὸ πέλαγο—καὶ ποὺ γι' αὐτὸ ἀναγκάζεται νὰ τὴ διασκευάσῃ.

Ἐπὶ τὰς ἀλλαγὰς λόγοι πολιτικοὶ, ποὺ ἐπιβάλλουν συχνὰ μιὰν ἀλλαγὴν εἰς τὴν παράδοση, ἀκόμα ποὺ δίνουν ἀφορμὴν γιὰ νὰ πλαστῆ μιὰ παράδοση ἐντελῶς καινούργια. Ἐτσι στὰ τελευταῖα πενήντα κάπου χρόνια τοῦ ἔχτου αἰῶνα, οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἐποχὴ, ποὺ ἀρχίζει ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς πόλης των, ἐπινοοῦν καὶ μετασχηματίζουν ἓνα πλῆθος παραδόσεις. Τότε ὑψώνουν τὸ Θησέα σὲ ἥρωα πανελλήνιο, ἐθνικόν. Ἡ παράδοσί του πλουτίζεται καὶ ἀλλάζει μορφή. Τότε διαμορφώνονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ ἱστορίες, ὅπου ὁ Θησέας παρουσιάζεται νὰ ἐλευθερώνη τὴ χώρα ἀπὸ ἄγρια θηρία καὶ κακοποιούς ἀνθρώπους, ἀπὸ τάρους κι' ἀγριόχοιρους, ἀπὸ Προκρούστες καὶ Σκίρωνες καὶ Κερκυῶνες καὶ Σίνιδες. Γιατί; Ἀπλούστατα, ἀπέναντι στὸν Ἡρακλῆ, τὸν ἥρωα τῶν Δωριέων, ποὺ ἀπάλλαξε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τόσα κακά, ἔπρεπε γιὰ λόγους πολιτικοὺς ὅπως-ὅπως ν' ἀνυψωθῆ κι' ἓνας Ἀθηναῖος ἥρωας, ἄλλος οὗτος Ἡρακλῆς. Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῆς Ἀθήνας μὲ τὴ Σπάρτη ἔχει ἀρχίσει νὰ δυναμώνῃ. Ἀργότερα ὁ Πελοποννησιακὸς πόλεμος θὰ βαθύνῃ ἀκόμη πῶς πολὺ τὸ χάσμα στὶς δυὸ πολιτείας ἀνάμεσα· ἡ ἀθηναϊκὴ τραγωδία τῆς ἐποχῆς αὐτῆς δὲ θὰ μπορέσῃ νὰ σταθῆ ἔξω ἀπὸ τὰ πάθη τοῦ πολέμου, θὰ ζητήσῃ νὰ ἐξυπηρετήσῃ κι' αὐτὴ τὸ πνεῦμα τοῦ μίσους καὶ τοῦ διχασμοῦ:

Μεγαλόψυχη ἡ Ἀθήνα τῆς ἠρωικῆς ἐποχῆς αὐτῆ μονάχα βρέθηκε, καμμιά ἄλλη πόλις, νὰ προστατέψῃ τὰ παιδιά τοῦ Ἡρακλῆ τὴν ὥρα, ποὺ ζητοῦσε ὁ Εὐρουσθέας νὰ τὰ σκοτώσῃ ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ πατέρα των—αὐτὴ ἦταν ἡ ἀθηναϊκὴ παράδοση, ποὺ πραγματευόταν ὁ Εὐριπίδης στοὺς “Ἡρακλείδες”. Κι' ὅμως οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν, ποὺ βροῦσαν τὴν Ἀθήνα τὴ σωτηρία των, οἱ Σπαρτιάτες, πόσο ἀχάριστοι θὰ δειχτοῦν ἀργότερα, ὅταν προδίνοντας τὴν παλιὰ χάρη θὰ τολμήσουν νὰ πατήσουν σὰν ἐχθροὶ τὴ γῆ τὴν ἄττική. Ὁ ἀρχικὸς μῦθος διηγόταν, ὅτι οἱ Ἡρακλείδες γιὰ νὰ σωθοῦν εἶχαν καταφύγει εἰς τὴ Θήβα, ὅχι εἰς τὴν Ἀθήνα· δὲ σημαίνει, οἱ Ἀθηναῖοι μετασχηματίζουν τὴν παράδοση, τὴν παραποιοῦν γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸ πολιτικόν των συμφέρον, ἀκριβῶς ὅπως ἀργότερα, ὡς τὴν ἐποχὴν μας ἀκόμη, σὲ ἀνά-

λογες περιπτώσεις οἱ ἄνθρωποι παραποίησαν χιλιάδες φορές τὴν ἱστορία ἔτσι, πὺν νὰ μποροῦν νὰ τὴν ἐκμεταλλετοῦν γιὰ πολιτικοὺς σκοποὺς.

Ἐνας ἄλλος, ἀσύγκριτα πιὸ σημαντικὸς λόγος, πὺν προκαλεῖ ὄλο καὶ καινούργιες μεταβολὲς στοὺς μύθους, εἶναι ἡ ἐπιθυμία, καλύτερα : ἡ ἀνάγκη, πὺν νοιώθει ὁ κάθε ποιητὴς νὰ πλουτίσῃ τὴν παράδοση μὲ καινούργια στοιχεῖα δανεισμένα ἀπὸ ἄλλες ἱστορίες ἢ καὶ ἐπινοημένα ἀπὸ τὸν ἴδιον· νὰ χαρίσῃ στοὺς μύθους μιὰν ἀνθισσὴ καινούργια· νὰ τοὺς ὑποτάξῃ κάτω ἀπὸ τὸ δικό του καλλιτεχνικὸ νόμο :

Ἐνα παλιὸ παραμῦθι στὴν Αἰτωλία διηγόταν τὴν ἱστορία ἑνὸς νέου — Μελέαγρος τ' ὄνομά του στὴ μεταγενέστερη παράδοση —, πὺν στὸ κυνήγι ἀπάνω μάλωνε μὲ τὸν ἀδερφὸ τῆς μητέρας του (ποιοὺς ξέρει ἀπὸ ποιάν ἀφορμὴ!) καὶ στὸ θυμὸ του τὸν ἐσκοτώνει, ἕνα ἔγκλημα, πὺν ἀμέσως ὕστερα τὸ πλήρωνει μὲ τὴ ζωὴ του : ἡ ἴδια ἡ μητέρα του προκαλοῦσε τὸ θάνατό του γιὰ νὰ ἐκδικηθῇ τὸν ἀδερφό της. Τὰ πρόσωπα, πὺν παίρνουν ἐδῶ μέρος, εἶναι ἐλάχιστα : ὁ νέος, ἡ μητέρα, ὁ θεῖος. Ἀργότερα ἕνας ποιητὴς θέλησε νὰ μεταφέρῃ τὴν ἱστορία αὐτὴ ἀπὸ τὸν παραμυθικὸ κόσμον στὸν ἐπικό. Πῆρε λοιπὸν πρῶτα - πρῶτα καὶ ἐπλαίσωσε τὸ μάλωμα τοῦ Μελεάγρου μὲ τὸ θεῖο του μέσα σ' ἕναν ὀλόκληρο πόλεμον· γιὰ νὰ δώσῃ τὴν ἀφορμὴ τοῦ πολέμου αὐτοῦ ἔπλασε μιὰ μεγάλη ἱστορία : ἡ Ἀρτεμη εἶναι θυμωμένη μὲ τὸν Οἰνέα, τὸ βασιλιᾶ τῶν Αἰτωλῶν καὶ στέλλει ἕναν ἄγριο κάπρο, τὸν περίφημον καλυδώνιον κάπρο, νὰ ἐρημώσῃ τῆς χώρας τὰ σπαρτὰ καὶ τοὺς κήπους. Γιὰ νὰ τὸν σκοτώσουν προκαλεῖ ὁ Μελέαγρος, ὁ γιοῦς τοῦ βασιλιᾶ τοὺς μεγαλύτερους ἥρωες ἀπ' ὄλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, ὅταν ὅμως τὸ κατορθώνουν, ἀρχίζουν νὰ μαλώνουν μεταξύ των, ποιοὺς θὰ πάρῃ τὸ δέρμα τοῦ ζώου. Ἔτσι γεννιέται ὁ πόλεμος. Στὴ μάχῃ ἐπάνω σκοτώνει ὁ Μελέαγρος τὸ θεῖο του· ὕστερα θυμωμένος μὲ τὴ μητέρα του, πὺν τὸν καταρριέται, ἀποτραβιέται ἀπὸ τὴ μάχῃ· οἱ ἐχθροὶ νικοῦν· ἄδικα παρακαλοῦν τὸν ἥρωα φίλοι καὶ δικοὶ νὰ ξαναγυρίσῃ στὸν πόλεμον. Μόνο τὴν τελευταία στιγμὴ, ὅταν πιά οἱ ἐχθροὶ βρίσκονται μέσα στὴν πόλῃ καὶ ἀρχиноῦν νὰ βάζουν φωτιά, ὁ Μελέαγρος κλονίζεται ἀπὸ τῆς γυναίκας του τὰ παρακάλια, βγαίνει, διώχνει τοὺς ἐχθροὺς καὶ πεθαίνει, καθὼς τὸν βαραίνει ἡ μητρικὴ κατάρα. Τὸ παλιὸ παραμῦθι πλουτίστηκε σὲ πρόσωπα, σὲ σκηνές, σὲ θέματα ἐπικά· ὑποτάχθηκε στοὺς νόμους τῆς τέχνης τῆς ἐπικῆς.

Ἐνα ἄλλο παράδειγμα ἀπὸ τὸ δράμα :

Συγκρίνοντας τὴν Ἡλέκτρα τοῦ Σοφοκλῆ μὲ τὴς Ἰσχυφῶρες τοῦ Αἰσχύλου, πὺν ἔχουν τὴν ἴδιαν ὑπόθεσιν, βλέπομε τὴς ἀλλαγές, πὺν ἐπιβάλλει στὴν παράδοση ὁ νεώτερος τραγικός, γιὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς δικούς του καλλιτεχνικοὺς σκοποὺς. Τὸ κύριον πρόσωπον στὸ Σοφοκλέα δὲν εἶναι πιά ὁ Ὀρέστης, εἶναι ἡ Ἡλέκτρα, καὶ γιὰ νὰ τονίσῃ τὴ δύναμιν καὶ τὴ θέλησιν τῆς ἡρωίδας, πὺν ἀποφασίζει αὐτὴ μιὰ ἀβοήθητη γυναῖκα, νὰ σκοτώσῃ ἕναν ἄντρα καὶ τύραννον, τὸν Αἰγισθον, ὁ Σοφοκλῆς ἐπινοεῖ πρῶτος αὐτὸς καὶ τοποθετεῖ στὸ πλᾶν τῆς

τῇ Χρυσόθεμῃ, μιᾶν ἀδερφή ἀδύνατη, χωρὶς σθένος, ὑποταγμένη στὸ ζυγὸ αὐτοῦ, ποὺ εἶχε σκοτώσει τὸν πατέρα της—ἀκριβῶς τὸ ἴδιο τεχνικὸ μέσο ὃ τραγικὸς τὸ εἶχε χρησιμοποιήσει καὶ γιὰ τὴν Ἀντιγόνη: στὴν ἀρρενωπότητά της εἶχε ἀντιτάξει μιᾶν ἀδύναμη, ἀβουλή ἀδερφή, τὴν Ἰσμήνη.

Ἡ ἀνάγκη αὕτη, ποὺ αἰσθάνεται ὁ ποιητής, νὰ δώσῃ καινούργια ζωὴ στὴν τριμμένη παράδοσή δαμάζοντάς την κάτω ἀπὸ τοὺς δικούς του καλλιτεχνικοὺς νόμους, εἶναι φυσικὰ ἓνα φαινόμενο βαθύτατα πνευματικόν. Ὅσο σκοπὸς μας ἔδῳ δὲν εἶναι νὰ ἐξετάσωμε τὴν καλλιτεχνικὴν ἰδέαν, πῶς ἐκφράζεται στὸ ἀρχαῖο ποιητικὸ ἔργο. Γι' αὐτὸ δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν περισσότερο οἱ ἀλλαγές τῶν μύθων, ποὺ τὶς ὑπαγορεύουν σκοποὶ καθαροὶ καλλιτεχνικοί. Κάτι ἄλλο ζητοῦμε ἐμεῖς: Τί ἀλλαγές προκαλεῖ στὴν παράδοσιν κανένας πιά λόγος καλλιτεχνικὸς οὔτε πολιτικὸς οὔτε τεχνικὸς, ὅπως εἶδαμε ὡς τώρα, ἀλλὰ ἡ ἀπαίτηση, ποὺ προβάλλει κάθε ποιητής, οἱ μῦθοι, ὅσους θὰ πάρῃ νὰ διηγηθῇ, νὰ βρίσκωνται ἐναρμονισμένοι μὲ τὸν ἠθικόν, τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸν κοινωνικὸν κόσμον, ποὺ κλείνει αὐτὸς μέσα του· ἀκόμη τί ἀλλαγές προκαλεῖ ὁ ἀδιάκοπος πλουτισμὸς τῆς ἐμπειρίας, ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐπιστήμης, ἡ ἀνακάλυψις, ἡ ἐχτίμησις καὶ ἡ ὑπερεχτίμησις τοῦ λογικοῦ στοιχείου στὸν ἄνθρωπον—ὅλ' αὐτὰ καθὼς ἔρχονται σὲ σύγκρουσιν μὲ τὴν ἀφέλεια, ποὺ δείχνουν οἱ παλιές γεμᾶτες θαύματα ἱστορίες.

Τὸ ξέρω, τὸ ξεχώρισμα αὐτὸ τῆς καλλιτεχνικῆς ἰδέας ἐνὸς ἔργου ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν, τὴν ἠθικὴν, τὴν κοινωνικὴν πίστιν τοῦ δημιουργοῦ του οὔτε εὐκολόν οὔτε κἀν δυνατὸν πολλὰς φορὰς εἶναι: ὁ κόσμος τοῦ ποιητῆ ἐκφράζεται συνολικὰ πάντα, ποτε κομματιασμένα. Ὅμως γιὰ νὰ μπορέσωμε νὰ βαθύνωμε στὸ κύριον θέμα μας θεωρῶ ἀναγκαῖον ν' ἀποκλείσω ἀπὸ τὴν ἐξέτασίν μας κάθε αἰσθητικὴ παρατήρησις καὶ ἀπὸ τὸν πνευματικὸν κόσμον τοῦ ποιητῆ νὰ τονίσω μόνον τὰ ἠθικά, τὰ θρησκευτικά, τὰ κοινωνικά καὶ τὰ νοησιαρχικά στοιχεῖα, ποὺ ἀνάγκασαν κάθε τόσο μιᾶν παράδοσιν ν' ἀλλάξῃ.

Ὅσο γιὰ νὰ καταλάβωμε, πόσῃν ἐπίδρασιν ἀσκοῦν ἐπάνω στὴν διαμόρφωσιν τῶν μύθων οἱ παράγοντες αὐτοί, πρέπει πρῶτα νὰ γνωρίσωμε μερικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἰδιάζουσιν στὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν:

Ἐνα εἶναι, ὅτι τὰ πρόσωπα, ποὺ παρουσιάζονται νὰ δροῦν στοὺς μύθους μέσα, δὲν εἶναι ἀδιάφορα οὔτε ἀνώνυμα οὔτε κἀν θνητά. Εἶναι θεοὶ καὶ ἥρωες. Τοὺς θεοὺς αὐτοὺς τοὺς πιστεύει καὶ τοὺς λατρεύει ὁ ποιητής μαζί μὲ τὸ ἔθνος του ὅλον. Οἱ ἥρωες πάλι βρίσκονται ἀνάμεσα σὲ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους: δὲν ἔχει τόση σημασία, ὅτι καὶ ἀπὸ αὐτοὺς πολλοὶ ἔχουσιν τὴν λατρείαν των· ὅλοι των ὅμως εἶναι ἀνώτεροι ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους, ἀνδρῶν ἠρώων θεῖον γένος, ἔζησαν σὲ μιᾶν παλιά, ὄνειρεμένην ἐποχὴν καὶ εἶναι οἱ μεγάλοι πρόγονοι τῶν σημερινῶν θνητῶν. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἱστορία των ἀποχτᾶ τόση βαρύτητα.

Σήμερον μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ ξαναζήσωμε τὴν δύναμιν, ποὺ ἐκλείσει

μέσα της ἢ ἡρωικὴ παράδοση στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Σὲ μᾶς τώρα οἱ παραδόσεις, οἱ δικές μας εἴτε τοῦ ἄλλου κόσμου, δὲν παρουσιάζονται παρὰ σὰν πλάσματα τῆς φαντασίας, χωρὶς βαθύτερην ἀξία—τὸ πολὺ-πολὺ μὲ κάποιαν αἰσθητικὴ μόνον ἀξία. Ὁ ἀρχαῖος ὅμως κλείνει μιὰ βαθύτατη μέσα του πίστη γιὰ τὴν παράδοσή του, τὴ ζῆ μὲ μιὰν ἑξαιρετικὴν ἔνταση, μιὰ παράδοση, ποὺ δὲν τοῦ μιλεῖ γιὰ μάγισσες καὶ δράκους κι' ἀνώγυμες βασιλοπούλες, ἀλλὰ γιὰ τοὺς θεοὺς του καὶ γιὰ τοὺς ἡρωικοὺς του προγόνους. Ἡ μυθικὴ παράδοση ἀναφέρεται σὲ πραγματικὰ πρόσωπα—θεϊκὰ καὶ θνητὰ—καὶ γεγονότα, εἶναι ἱστορία. Ἀκόμα ἓνα τόσο κριτικὸ μυαλὸ σὰν τὸ Θουκυδίδη πιστεύει χωρὶς κανένα δισταγμὸ, πὼς ὁ τρωικὸς πόλεμος εἶναι κάτι ποὺ ἔγινε, ἀδιάφορο ἂν ὁ Ὅμηρος σὰν ποιητῆς ἔμεγαλοποίησε τὰ πραγματικὰ γεγονότα.

Μὲ τὴν παλιὰ μυθικὴ παράδοση βρίσκεται ὁ ἀρχαῖος σὲ μιὰ βαθύτατη πνευματικὴ σχέση· ἐπάνω στὶς πράξεις τῶν ἡρωικῶν προγόνων τοῦ μετράει τὶς δικές του, ἐπάνω στὴν παλιὰ ἱστορία, ὅπως τὴν πιστεύει, μετράει τὴν ἱστορία, ποὺ αὐτὸς γράφει. Τὰ σύγχρονα γεγονότα, κάθε ἄλλο παρὰ ἀσήμαντα, δὲν ἔχει τρόπο νὰ τὰ ὑψώσῃ σὲ ἀξίες παρὰ μονάχα ἑξαίροντας τὰ ἡρωικὰ πρότυπά των, τὰ γεγονότα τῶν μυθικῶν χρόνων.

Στὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης ἀκμῆς οἱ Ἀθηναῖοι ἐχάρισαν στὴν πόλιν των τὸν Παρθενῶνα. Οἱ μετόπες του παρίσταναν τὶς μάχες τῶν θεῶν μὲ τοὺς Γίγαντες, τοῦ Θησέα μὲ τὶς Ἀμαζόνες, τῶν Λαπιθῶν μὲ τοὺς Κένταυρους, τέλος τὴν ἄλωση τοῦ Ἰλίου. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες κερδίζονται μὲ τὴν ἐνεργότατη βοήθεια τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς θεᾶς, ποὺ ἔδωκε τ' ὄνομα στὴν πόλιν, τοῦ Θησέα, ποὺ στάθηκε ὁ μέγας ἡρωικὸς συνοικιστῆς της, καὶ τῶν Ἀθηναίων ἡρώων τῆς τρωικῆς ἐποχῆς: ἓνας ὕμνος στὴν ἡρωικὴν Ἀθήνα γιὰ τοὺς ἀγῶνες της μὲ τοὺς βαρβάρους, Γίγαντες καὶ Κένταυρους καὶ Τρῶες καὶ Ἀμαζόνες. Παρόμοια δόξα φωτίζει καὶ τὴν Ἀθήνα, ποὺ ὑψώνει τὸν πέμπτον αἰῶνα τὸν Παρθενῶνα. Ὁ παραλληλισμὸς στὰ μεγάλα γεγονότα, ποὺ εἶχε ζήσει πρὶν λίγα χρόνια ἢ πόλιν πολεμῶντας κι' αὐτὴ βαρβάρους, τοὺς Πέρσες, γίνεται ἀμέσως. Ἀντικρούζοντας οἱ Ἀθηναῖοι στὸ ναὸ τῆς θεᾶς των Κενταυρομαχίαις καὶ Ἀμαζονομαχίαις καὶ τρωικὲς μάχες ἔβλεπαν τοὺς δικούς των ἀγῶνες ἀνυψωμένους στὴ σφαῖρα τὴν ἡρωικὴν.

Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ποίηση: δράματα, ποὺ ν' ἀναφέρονται στὰ μεγάλα σύγχρονα κατορθώματα, γράφηκαν δυὸ τρία μόνον. Ὁ ἔπαινος ὅμως γιὰ τὴν Ἀθήνα τῶν ἡρωικῶν καιρῶν, ἢ καύχησις γιὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὰ δῶρα τῶν θεῶν στὴν εὐλογημένη αὐτὴ πόλιν, γιὰ τὴ μεγαλοψυχία τῶν παλιῶν της βασιλιάδων ἀκούεται ὅλη τὴν ὥρα μὲ κάθε εὐκαιρία σὲ κάθε δράμα σχεδόν. Κι' ὄχι μόνον τῆς δικῆς τοῦ ἀρετῆς τὸν ἀντίχτυπο ζῆ ὁ ἀρχαῖος στὴν παράδοσιν· σ' αὐτὴν προβάλλει καὶ τὴν κακία τῶν ἐχθρῶν. Παρακολουθῶντας τὴν παράστασιν τοῦ Ὀρέστη τοῦ Εὐριπίδη οἱ Ἀθηναῖοι πόση χαρὰ θὰ ἔνοιωσαν βλέποντας ἓναν

μεγάλο ήρωικὸ βασιλιᾶ τῶν ἐχθρῶν των, τὸ Σπαρτιάτη Μενέλαο κατεβασμένο σ' ἓνα τόσο ταπεινὸ ήθικὸ ἐπίπεδο.

Κάτι ἄλλο, ποὺ ἰδιαίξει στὴν ἀρχαία παράδοση, εἶναι πὼς αὐτὴ δὲ μένει ὡς τὸ τέλος στὰ χέρια τοῦ μεγάλου ἀξεχώριστου πλήθους σὰ λαϊκὸ δημιούργημα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι κι' ὁ λαὸς διηγόταν πολλὰ σὲ ὄλες τὶς ἐποχὲς καὶ συχνὰ βλέπομε, ἀκόμα καὶ σὲ ὑστερώτερους χρόνους τὸν ποιητὴ, νὰ ποῦμε τὸν Εὐριπίδη, νὰ ἀντλή ἀπὸ τὶς προφορικὲς λαϊκὲς διηγήσεις. Ὅμως τὸν κύριο φορέα τῆς ἀρχαίας παράδοσης τὸν ἔχομε πολὺ νωρὶς στὸν προσωπικὸ ποιητὴ κι' αὐτὸ ἔχει ἀνυπολόγιστη σημασία γιὰ τὴν ἐξέλιξή της. Δὲν εἶναι ὁ πολὺς λαὸς, ποὺ γιὰ νὰ περάσῃ μόνο τὴν ὥρα του διηγεῖται μιὰν ἱστορία διαιωνίζοντάς τὴν χωρὶς νὰ πολυσκεφτῆ γι' αὐτὴ. Εἶναι ὁ ποιητὴς, ποὺ νοιώθει βαθιά, πόσην ἀξία κλείνει μέσα τοῦ ὁ κόσμος ὁ μυθικός, ποὺ ξέρει, πόσο γόνιμη σ' ἓνα ἔθνος εἶναι ἡ συναίσθηση μιᾶς πνευματικῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ σύγχρονη ζωὴ καὶ στὰ περασμένα, πόση μορφωτικὴ δύναμη ἔχουν τὰ ήρωικὰ πρότυπα. Γι' αὐτὸ καὶ συναντοῦμε τὸ μῦθο σὲ κάθε σχεδὸν εἶδος ποίηση: τὸ ἔπος καὶ ἡ τραγωδία παίρνουν τὸ ὑλικὸ των ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ μῦθο· ὁ μῦθος ἀποχτᾶ ὄχι μικρὴ σημασία καὶ στὴ λυρική ποίηση καὶ δὲ λείπει οὔτε ἀπὸ τὴν κωμωδία.

Ὁ ποιητὴς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριώτερους παράγοντες στὴ μόρφωση τοῦ ἔθνους του, εἶναι ὁ πνευματικὸς ὁδηγὸς του· τὸ ἔργο του 'παιδεύειν ἀνθρώπους καὶ βελτίους ἀπεργάζεσθαι', γιὰ νὰ χρησιμοποήσω τὰ πλατωνικὰ λόγια. Ὅ,τι εἶναι ὁ δάσκαλος γιὰ τὰ παιδιά, εἶναι ὁ ποιητὴς γιὰ τοὺς μεγάλους, λέει κάπου ὁ Ἄριστοφάνης. Στὴ διάθεσή του ἔχει ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ δυνατὰ ὄπλα, τὴν ποίηση. Μπορεῖ μὲ τὴ συγκίνηση καὶ τὸν ἐνθουσιασμό, ποὺ γεννᾶ, νὰ παρασύρῃ τὸν ἀκροατὴ ὅπου αὐτὸς θέλει — ἓνα ὄπλο θαυμάσιο, μὰ ποὺ σὲ ἀνάξια χέρια καταντάει πολὺ ἐπικίνδυνο. Γι' αὐτὸ κι' ὁ ποιητὴς πρέπει νὰ ἔχη βαθειὰν ἐπίγνωση τοῦ προορισμοῦ του. Δὲν εἶναι ὁ ἀνεύθυνος λαϊκὸς ἀφηγητὴς, εἶναι αὐτός, ποὺ μορφώνει τὸ ἔθνος ὑπεύθυνα. Ἄργότερα θὰ τὸν ἀντικαταστήσῃ ὁ σοφιστὴς, κι' ὁ ρήτορας, μὰ γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἔχει κανένα σοβαρὸν ἀνταγωνιστὴ. Ἐνας λαϊκὸς ἀφηγητὴς συμπυκνώνει μονάχα τῆς μεγάλης ἀπρόσωπης μάζας τὴν ήθική, τὴν κοσμοθεωρία. Ἐνας προσωπικὸς ποιητὴς, τὶς περισσότερες φορὲς προχωρημένος στὴ σκέψη πιὸ μπροστὰ ἀπὸ τὸ πλῆθος, ζητάει νὰ ὁδηγήσῃ ἐκεῖ, ποὺ αὐτὸς πιστεύει. Εἶναι ἄλλωστε θεόπνευστος, 'ἐρμηνεὺς θεῶν', μὲ τὸ στόμα του μιλοῦν οἱ Μοῦσες.

Ὁ ποιητὴς λοιπὸν αὐτὸς θὰ πάρῃ νὰ διηγηθῆ μιὰ παράδοση, ποὺ τὴ βρίσκει στὴν παλαιότερη γραμματεία ἢ καὶ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ· κι' ἡ παράδοση αὐτὴ θὰ ἀναφέρεται πάντα σὶς πράξεις τῶν θεῶν καὶ τῶν παλιῶν ήρώων. Ὑστερα ἀπὸ τὴ σημασία, ποὺ εἶδαμε πὼς παίρνει ἡ παράδοση στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, δὲν θέλει πολλὴ σκέψη γιὰ νὰ καταλάβωμε, ὅτι ὁ νεώτερος ποιητὴς δὲ θὰ θελήσῃ νὰ

ξαναδιηγηθῆ τὴν παλιὰ ἱστορία ἀνεξέλεγκτα, μόνο θὰ ζητήσῃ πρῶτα νὰ ἰδῆ, ἂν ὅσες πράξεις ἐνεργοῦν σ' αὐτὴ μέσα τὰ θεϊκὰ καὶ τὰ ἥρωικὰ πρόσωπα ἑναρμονίζονται μὲ τὴν ἀντίληψη, ποὺ κλείνει αὐτὸς τώρα μέσα του γιὰ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες· γενικώτερα: ἂν τὸ παλιὸ ὑλικὸ τῆς παράδοσης καὶ οἱ ἰδέες, ποὺ ἐξέφρασαν μ' αὐτὸ ὁ λαὸς κι' οἱ παλιοὶ ποιητές, μπορούν νὰ συμβιβαστοῦν μὲ τὶς ἰδέες, ποὺ αὐτὸς τώρα πιστεύει καὶ ποὺ θέλει νὰ διακηρύξῃ μὲ τὸ ἔργο του, γιὰ νὰ μορφώσῃ.

Στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις ἀκολουθεῖ ἓνα ρυθμὸ πολὺ γοργό, ὁλοένα διαμορφώνονται καινούργιες πνευματικὲς ἀξίες, ἡ ἠθροσκευτικὴ ἀντίληψη ὑψώνεται, τῆς ἠθικῆς τὸ νόημα ὄλο καὶ βαθαίνει, ἡ ἐμπειρία πλουτίζεται κάθε στιγμὴ προάγοντας τὴ γνώση. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ νεώτερος κάθε φορὰ ποιητῆς κατ' ἀνάγκη παίρνει καὶ μετρᾷ ἐπάνω σὲ μέτρα καινούργια τὰ ἔργα, τὰ λόγια, τὸ ἦθος τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων τῆς παλιᾶς παράδοσης.

Ὁ μῦθος καθρεφτίζει πάντα τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, ποὺ τὸν δημιουργεῖ· μιὰ ἁρμονία ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴ παράδοση καὶ στὴν πίστι τοῦ δημιουργοῦ της. Ὅμως οἱ ἀντιλήψεις ἄλλαξαν στὸ μεταξὺ κι' ὁ καινούργιος ποιητῆς συχνὰ θὰ ἰδῆ, πῶς ὁ κόσμος τῆς παράδοσης δὲν μπορεῖ νὰ συμβιβαστῆ μὲ τὴ δική του πίστι· ὅπως ἔχει, δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ γίνῃ τὸ ὄργανο γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τῶν δικῶν του ἰδεῶν τὸν κόσμο. Ἡ παλιὰ ἁρμονία ἔχει καταστραφῆ. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔχει φτάσει νὰ πιστέψῃ στοὺς φυσικοὺς νόμους σὰν κάτι ἀπαράβατο, πῶς μπορεῖ νὰ δεχτῆ τὸ θαῦμα, αὐτὸ ποὺ παίζει ὡστόσο ἓναν ὄχι ἀσήμαντο ρόλο στὴν παλιὰ παράδοση; Καὶ πῶς μπορεῖ νὰ παρουσιάσῃ τοὺς θεοὺς προστάτες μιᾶς κοινωνίας, ποὺ αὐτὸς τώρα πιά τὴν ἔχει ξεπεράσει; Καὶ τὸ πιὸ σημαντικό: πῶς μπορεῖ νὰ ἀποδώσῃ στοὺς θεοὺς καὶ στοὺς ἥρωες ἐνέργειες, ποὺ αὐτὸς κρίνοντάς τις μὲ τὴ δική του προχωρημένη ἠθικὴ καὶ ἠθροσκευτικὴ ἀντίληψη τὶς βρίσκει ἀνάρμοστες γιὰ θεοὺς καὶ γιὰ ἥρωες, ἄδικες, ἀνήθικες;

Οἱ θεοὶ δὲν ἐπιβάλλουν ποτὲ τὴν ἠθικὴν στοὺς ἀνθρώπους, οἱ ἄνθρωποι προβάλλουν τὴ δική των ἠθικὴν στοὺς θεοὺς, αὐτὴ ποὺ γεννιέται μέσα στὴν ἀνθρώπινη κοινωνία. Γι' αὐτὸ ἡ ἀνύψωσις τῶν θεῶν προχωρεῖ παράλληλα κι' ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἀνύψωσις τῶν θνητῶν. Ἡ τήρησις τῶν ἠθικῶν κανόνων, ποὺ πλάστηκαν σιγὰ-σιγὰ μέσα στὸ ἀνθρώπινο γένος, παρουσιάζεται σὰ θεία προσταγή.

Οἱ θεοὶ μεταβάλλονται ἔτσι σὲ προστάτες τοῦ δικαίου καὶ τῆς ἠθικῆς. Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ γεννιέται μιὰ εὐλογία ἀπαίτησις: ἐκεῖνοι, ποὺ μᾶς ἐπιβάλλουν μιὰν ὅποιαν ἠθικὴν, πρέπει νὰ γίνουν κι' αὐτοὶ δυνάμεις ἠθικές. Ὁ ἠθικός νόμος ἔδωσε πρῶτα τοὺς ἀνθρώπους στὴ γῆ κάτω, τώρα δένει καὶ τοὺς θεοὺς στὸν οὐρανὸ ψηλά. Δὲν ἔχουν πιά τὴν ἐλευθερίαν νὰ ἐνεργοῦν ὅλα ὅσα ἐνεργοῦσαν ἄλλοτε. Ἀνάλογη συμμόρφωσις μὲ τὴν καινούργια ἠθικὴ τάξις ἀπαιτεῖ κανεὶς καὶ ἀπὸ τοὺς ἥρωες, ποὺ πρέπει νὰ ὀλοκλήρωσαν στὴ γῆ ἀπάνω μιὰ ζωὴ

ἄξια νὰ σταθῇ σὰ φωτεινὸ πρότυπο γιὰ τὴ σύγχρονη τῶν κοινῶν θνητῶν τὴ ζωὴ.

Ἐναν ἀνυψωμένο τώρα θεὸ εἶτε ἥρωα δὲν μπορούμε νὰ τὸν παρουσιάσωμε νὰ ἐνεργῇ, ὅπως ἡ παλιὰ παράδοση μὲ τὴν παλιά της ἠθικὴ καὶ κοσμοθεωρία τὸν παρουσίαζε. Naί, ἀλλὰ δὲν εἶναι πάλι δυνατὸ ν' ἀπορρίψωμε τὸ μυθικὸ κόσμον ὁλόκληρον σὰν ἓνα ψεύτικον κι' ἀχρηστο πλάσμα τῆς φαντασίας τῶν παλιῶν. Εἶναι ἡ ἱστορία τῶν θεῶν μας καὶ τῶν προγόνων μας τὴν πιστεύομε. Σ' αὐτὴ προβάλλομε καὶ ζοῦμε—μὲ τὴ βαθύτατη ἔννοια τῆς λέξης—τὴ σημερινή μας ἐποχὴ. Εἶναι ἓνα κομμάτι τῆς ἱστορικῆς μας ζωῆς, μαζί του εἴμαστε δεμένοι μὲ δεσμούς ἀλυτούς. Ἐνας μόνον, ἓνας φιλόσοφος, ὁ Ξενοφάνης, τόλμησε τὴν παλαιότερη ἐποχὴ νὰ διακηρύξῃ, πὼς ὁλόκληρη ἡ μυθικὴ παράδοση εἶναι ἓνα φανταστικὸ δημιούργημα τῶν ποιητῶν χωρὶς ἄξια :

*Πάντα θεοῖσ' ἀνέθηκαν Ὀμηρος θ' Ἡσίοδος τε,
ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδᾶ καὶ νόγος ἐστίν,
κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν (ἀπ. 10 D.)*

Ποιὸς θέλησε νὰ τὸν πιστέψῃ; Ὁχι! Καὶ οἱ δυὸ δυνάμεις ποὺ στέκονται κάθε τόσο ἀντιμέτωπες, καὶ οἱ καινούργιες ἰδέες καὶ ἡ παλιὰ παράδοση εἶναι ἀλήθειες ἀπόλυτες, ζωντανὲς στὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, νὰ σβύσῃ δὲ γίνεται καμμιὰ. Πῶς ὅμως τότε μπορεῖ νὰ παραμεριστῇ ἡ ἀντίθεση αὐτή, ἀντίθεση ποὺ πρέπει νὰ ξαναγυρίσῃ σὲ κάθε ποιητῇ, ὅποιος ἀντιπροσωπεύει ἰδέες διαφορετικὰς ἀπὸ τὶς ἰδέες ἐκείνου, ποὺ διαμόρφωσε γιὰ τελευταία φορὰ τὴ σχετικὴ παράδοση, μὲ ἄλλα λόγια σὲ κάθε ποιητῇ, ποὺ ἀνήκει σὲ μιὰ καινούργια πνευματικὴ γενιά;

Πρῶτα-πρῶτα μ' ἓναν συμβιβασμὸ ὅσο πρόχειρον κι' ἐπιφανειακό. Ὁ συμβιβασμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ κατορθωθῇ μονάχα μὲ κάποια θυσία, ἃς εἶναι κι' ἐλαφρὴ, ποὺ θὰ κἀνῃ μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς δυνάμεις, ἡ παλιὰ παράδοση εἶτε οἱ καινούργιες ἰδέες. Κι' ἐπειδὴ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ κἀνῃ παραχώρηση στὶς ἰδέες του, εἶναι φυσικὸ τὶς πιὸ πολλὰς φορὰς νὰ ὑποχωρῇ ἡ παλιὰ παράδοση, ὁ ποιητῆς ἀναγκάζεται νὰ τὴ μετασχηματίσῃ. Στὴ θυσία αὐτὴ προβαίνει χωρὶς πολλοὺς δισταγμοὺς κι' ἐκεῖνος ἀκόμη, ποὺ πιστεύει στὸ μυθικὸ κόσμον σὰ σὲ ἀπόλυτην ἀλήθεια. Γιατὶ δὲν ἔχει παρὰ νὰ δεχτῇ, πὼς τὴν ἀνωμαλία, αὐτὴ ποὺ τὸν ὑποχρέωσε νὰ μεταβάλλῃ τὴν παλαιότερη μορφή τῆς παράδοσης, τὴν προκάλεσε ὁ ποιητῆς, ποὺ διηγήθηκε τὸ σχετικὸ μῦθον γιὰ τελευταία φορὰ πρὶν ἀπ' αὐτόν, ἐνῶ ὁ ἴδιος δὲν ἔκανε ἄλλο, παρὰ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν παλιὰ ἱστορία στὴν ἀληθινὴ τῆς μορφή πραγματικὰ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν δημιουργεῖ μιὰ καινούργια παραλλαγὴ σύμφωνα μὲ τὸ δικό του κόσμον. Ἡ ἁρμονία ἀποκατασταίνεται γτ' ἰσμενὴ ἐπάνω σὲ καινούργιες βάσεις τώρα. Ἡ παλιὰ παραλλαγὴ παραμερίζεται μπορεῖ ἀθόρυβα, μπορεῖ καὶ μὲ τὴ ρητὴ δήλωση, ὅτι δὲν

είναι δυνατό να είναι σωστή, συχνά βέβαια και με μιάν έντονη πολεμική ενάντια στους παλαιότερους ποιητές, που κάνοντας κατάχρηση της δύναμής των τόλμησαν να παραχαράξουν την αλήθεια και να παρουσιάσουν τους ήρωες και τους θεούς να ενεργοῦν πράξεις, που δὲν ἔχουν κάνει, δὲν μπορεί να ἔχουν κάνει.

Μιά παράδοση, ὅταν χρειαστῆ να ἑναρμονιστῆ με τὴν προχωρημένη σκέψη ἑνὸς νεώτερου ποιητῆ, εἶναι δυνατό να μετασχηματιστῆ με πολλοὺς τρόπους· θὰ τοὺς παρακολουθήσωμε στὶς ἀκόλουθες ὁμιλίαις. Ὡστόσο μπορεί και ριζοσπαστικώτερα να ενεργήσῃ ὁ ποιητῆς καθὼς προσπαθεῖ να δώσῃ στὰ θεϊκὰ και στὰ ἥρωικὰ πρόσωπα τῆς παράδοσης τὸ ἠθικὸ βάθος, που αὐτὸς θέλει· μπορεί ν' ἀπορρίψῃ ὀλόκληρη μιὰ παράδοση, χωρὶς να ζητήσῃ να τὴν περισώσῃ με μιάν ὅποια διασκευή. Αὐτὸ θὰ γίνῃ, ὅταν ὁ ποιητῆς καταλάβῃ, ὅτι τὸ χάσμα, που χωρίζει τὶς δικές του ἀντιλήψεις ἀπὸ τὴν παράδοση ἐκείνη, δὲν μπορεί να γεφυρωθῆ με κανένα τρόπο. Φυσικὰ με τὸ ν' ἀπορρίψῃ μιὰ παράδοση, δὲ σημαίνει, ὅτι τοῦ κλονίστηκε ἡ πίστις στὸ μυθικὸ κόσμον γενικὰ. Ἄπεναντίας! Ἄκριβῶς ἐπειδὴ πιστεύει ἀκλόνητα, πὼς ἡ μυθικὴ παράδοση κλείνει μέσα τῆς μιάν αλήθεια ὑπέροχτη και μόνο γι' αὐτὸ, αἰσθάνεται τὴν ὑποχρέωση να ζητήσῃ να τὴν ἀπαλλάξῃ ἀπὸ κάθε στοιχεῖο, κάθε διήγησι, που δὲν μπορεί να τῆ δεχτῆ γιὰ σωστή.

Ὅμως ὁ ποιητῆς, που ζῆ τὴ σύγκρουσι τῆς δικῆς του ἀνυψωμένης ἠθικῆς ἀντίληψης με τὸν κόσμον τῶν παραδόσεων, δὲν τὰ βάζει πάντοτε με τὴν παλιὰ παράδοση και τοὺς ποιητές, που τὴ δημιούργησαν. Ἡ πολεμική του μπορεί να προσβάλλῃ και τὰ πρόσωπα—θεϊκὰ και ἥρωικὰ—που ενεργοῦν τὶς ἀνάξιες πράξεις μέσα στοὺς μύθους. Πρὶν εἶδαμε να μπαίνει βάση ἀσάλευτη ἡ τελειότητα τῶν θεῶν και τῶν ἡρώων κι' ἔτσι ν' ἀποκηρύχνηται ἡ παλιὰ παράδοση. Ἄν ὅμως κρίνωμε τοὺς θεοὺς και τοὺς ἥρωες ἀπὸ τὰ ἔργα, που κάνουν στὴν παράδοση μέσα, τότε εἴμαστε ὑποχρεωμένοι ν' ἀποκηρύξωμε τὴν τελειότητά των. Τὴν πρώτη φορὰ ὁ συλλογισμὸς ἔχει τὸν τύπον αὐτό:

Τὰ πρόσωπα τοῦ μύθου, θεοὶ και ἥρωες, που παρουσιάζονται να ενεργοῦν ἀνήθικες, ἄδικες και κακὲς πράξεις, εἶναι ἠθικὰ και δίκαια και καλά. Λοιπὸν ἡ παράδοση, σ' αὐτὴ τουλάχιστο τῆ μορφῆ, εἶναι ψεύτικη κι' ὁ ποιητῆς, που τὴ διηγῆθηκε, ἀνάξιος να χαρῆ τὸ σεβασμὸ μας.

Τὴ δεύτερη φορὰ ὁ συλλογισμὸς παίρνει ἀκριβῶς τὸν ἀντίθετον δρόμον: Ἡ παράδοση παρουσιάζει πράξεις θεῶν και ἡρώων ἀνήθικες, ἄδικες και κακὲς. Τότε ὅμως τέτοιοι θεοὶ και ἥρωες ἀνήθικοι, ἄδικοι και κακοὶ εἶναι ἀνάξιοι να χαροῦν τὸ σεβασμὸ και τὴ λατρεία μας.

Στὴν πρώτη περίπτωσι ὁ ποιητῆς ἀγωνίζεται να μετασχηματίσῃ τὸ μῦθον, καθὼς τὸν ἀναγκάζει να ὑποταχτῆ στὴν ἰδέαν, που ἔχει αὐτὸς ἀπὸ πρὶν μορφώσῃ γιὰ τοὺς θεοὺς και τοὺς ἥρωες. Ἀντίθετα στὴ δεύτερη ὁ ποιητῆς περιμένει ἀπὸ τὸ μῦθον ἀκριβῶς να σχηματίσῃ τὴν ἰδέαν

του για κείνους. Ἡ παράδοση κρατείται τώρα, για να μεταβληθῆ σ' ἓνα φοβερό ὄπλο, πού κλονίζει τὴν πίστη ὅσο τίποτα ἄλλο.

Τοὺς μύθους τοὺς εἶχε τὸ ἥρωικὸ ἔπος περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ποίηση πλουτίζει κι' ἀναπτύξει σ' ἓναν ὁλόκληρο κόσμο. Ὁ Ξενοφάνης δὲν εἶχε ἄδικο σ' αὐτό. Για τοῦτο ὅταν ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀντίληψη τοῦ Ὀμήρου δὲν ἱκανοποιοῦσε πιά τοὺς ἀνθρώπους, ἄρχισαν νὰ προσβάλλουν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος τὸν ἐπικὸ καὶ τὴν παράδοσή του, ἀπὸ τὸ ἄλλο τοὺς θεοὺς του καὶ τοὺς ἥρωές του. Ὅμως βρέθησαν κι' ἄλλοι, πού οὔτε τοῦ Ὀμήρου τὴν ἀσύγκριτην ἀξία ν' ἀρνηθοῦν οὔτε θεϊκὰ καὶ ἥρωικὰ πρόσωπα ἀνάξια νὰ παραδεχτοῦν ἤθελαν. Ξεκινῶντας λοιπὸν ἀπὸ τὴ διπλὴ αὐτὴ πεποίθησις ἔπρεπε νὰ δώσουν στὸ συλλογισμὸ των ἄλλη κατεύθυνση :

Ὁ ποιητής, πού παρουσιάζει τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωες νὰ ἐνεργοῦν ἀνήθικες, ἄδικες καὶ κακὲς πράξεις, ὁ Ὀμηρος, εἶναι ἡ πηγὴ κάθε ἀρετῆς καὶ σοφίας. Οἱ θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες εἶναι καὶ ἠθικοὶ καὶ δίκαιοι καὶ καλοὶ. Πρέπει λοιπὸν οἱ ὁμηρικὲς διηγήσεις νὰ κρύβουν κάποιο νόημα βαθύτερο ἀπ' ὅ,τι φαίνονται στὸ πρῶτο κοίταγμα πὼς ἔχουν.

Μιὰ διήγησις, ὅπως ἡ Θεομαχία στὸ Φ τῆς Ἰλιάδας παρουσιάζει βέβαια τοὺς θεοὺς νὰ μαλώνουν μεταξύ των ἄπρεπα καὶ ταπεινὰ για χάρι τῶν θνητῶν. Ὅμως ποιός γι' αὐτὸ θὰ πῆ, πὼς οἱ θεοὶ εἶναι ταπεινοὶ κι' ἀνάξιοι νὰ τοὺς λατρεύωμε; Ἡ ποιός, πὼς ὁ ποιητὴς ταπεινὸς κι' ἀνάξιος νὰ τὸν τιμοῦμε; Ἀνάξιος εἶναι μονάχα αὐτός, πού δὲν καταλαβαίνει, πὼς κάτω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ αὐτὴ ἀντινομία κρύβεται μιὰ βαθύτατη ἀλήθεια, ἀλήθεια, πού ὁ ποιητὴς ἀποφεύγει νὰ τὴν ξεσκεπάσῃ ὄχι χωρὶς λόγο: *γιατὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὅσοι ἀγαποῦν τὴ μάθησις καὶ ἔχουν καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ αἰσθανθοῦν κάτι καλύτερο ζητοῦν καὶ βρίσκουν χωρὶς δυσκολία τὴν ἀλήθεια, καθὼς τοὺς τραβάει μιὰ τέτοια ζήτησις· οἱ ἀμόρφωτοι πάλι δὲν περιφρονοῦν αὐτά, πού δὲν εἶναι σὲ θέσι νὰ τὰ καταλάβουν—διασκεδάζουσι μὲ τὸ μῦθος κι' ἄς μὴν προχωροῦν στὸ βαθύτερο νόημά του. Γιατὶ ὡς ἓνα σημεῖο αὐτό, πού ἐκφράζεται σκεπασμένα, τραβάει τὴν προσοχή, ἐνῶ αὐτό, πού λέγεται φανερά, καταντάει τιποτένιο**.

Ἡ λύσις αὐτὴ κατορθώνει χωρὶς φαινομενικὴ βία ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἁρμονία. Ἔτσι ἐδικαίωσαν καὶ τὴ θεομαχία: *Ἡ τῶν θεῶν μάχη περιέχει φυσικὴν στοιχείων πρὸς στοιχεῖα ἀντίταξιν, κακιῶν πρὸς ἀρετάς... Ἀπόλλων μὲν γὰρ ἐναντιοῦται Ποσειδῶνι, τὸ μερικὸν πῦρ τῷ παντὶ ὑγρῷ, Ἀθηναῖα δὲ Ἄρει, ἡ φρόνησις τῇ ἀφροσύνῃ, Ἑρμῆς*

*) Ὅπως οἱ μὲν φιλομαθοῦντες μετὰ τινος εὐμουσίας ψυχαγωγούμενοι ῥῆον ζητῶσι τε καὶ εὐρίσκουσι τὴν ἀλήθειαν, οἱ δ' ἀμαθεῖς μὴ καταφρονῶσι τούτων, ὧν οὐ δύνανται συνιέναι· καὶ γὰρ ἐστὶ πῶς τὸ μὲν δι' ὑπονοίας σημαινόμενον ἀγωγόν, τὸ δὲ φανερῶς λεγόμενον εὐτελές (Πλουτ. Β'. Ὀμήρ. 2, 92).

δὲ *Ἀητοῖ*, ὁ λόγος τῆ *λήθη* (*Σχολ. Ἰλ. Υ 67*). Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο γεννεῖται ἡ φυσικὴ καὶ ἡ ἠθικὴ ἀλληγορικὴ ἐξήγηση τῶν μύθων.

Ὅλες αὐτὲς τὶς λύσεις τὶς δοκίμασαν μὲ τὴ σειρά οἱ ἀρχαῖοι ποιη-
τές, τὴν τελευταία οἱ φιλόσοφοι. Ἐμεῖς ἔχομε νὰ παρακολουθήσωμε τὴν
προσπάθεια τῶν ποιητῶν μόνο, γι' αὐτὸ ἡ ἀλληγορικὴ ἐξήγηση τῶν
μύθων δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ πιά. Ἡ τελευταία αὐτὴ περίπτωση
ἀνήκει σ' ἐκεῖνον, πού θὰ ἔπαιρνε νὰ ἐξετάσῃ, πῶς ἀντίκρουσαν τὸ
μῦθο οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι, ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὡς τοὺς Στωικούς.

Ὁ *Ἀισχύλος* δοκίμασε μὲ δικό του ἐντελῶς τρόπο νὰ χαρίσῃ ἕνα
βαθυτέρο πνευματικὸ περιεχόμενον στὴν παράδοση, τὸ μάτι τὸ γυμνα-
σμένο διακρίνει καὶ πόση ἀγωνία τοῦ κοστίζει ἡ προσπάθεια αὐτή.
Ὅμως πρέπει νὰ ὁμολογήσω, μου μένει ἀκόμη ἀκατάληπτος ὁ δρόμος,
πού ὠδήγησε τελικὰ τὸν τραγικὸν στὴν ἀπολύτρωση. Αὐτὸς ἦταν ὁ κύ-
ριος λόγος, πού μ' ἀνάγκασε νὰ μὴ τὸν συμπεριλάβω στὸν κύκλο τῶν
ὀμιλιῶν αὐτῶν, ὅσο κι' ἂν στὴν ἱστορία τοῦ μύθου ὁ ποιητὴς κατέχῃ
μιὰ θέση ἐξαιρετικὴ. Τὸ ὑπόλοιπο ὑλικὸ βρίσκεται στὶς ἀκόλουθες ὀμι-
λίες συγκεντρωμένο γύρω ἀπὸ τρεῖς ποιητές, ἕναν ἐπικό, ἕναν λυρικό
κι' ἕναν τραγικό, τὸν Ὅμηρο, τὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Εὐριπίδη.

* * *

Γιὰ τὴ σημασία τῆς παράδοσης ἐμιλήσαμε πρὶν ἀρκετὰ πλατιά.
Ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν θεϊκῶν καὶ τῶν ἡρωικῶν ἔργων καὶ λόγων ἀν-
τλεῖ ὁ ποιητὴς τὸ παράδειγμα γιὰ νὰ ὑμνήσῃ μιὰ σύγχρονη πράξι,
νὰ προτρέψῃ, νὰ ἀποτρέψῃ, νὰ παρηγορήσῃ. Ἡ μυθικὴ ζωὴ μὲ τὴν
ἀπόλυτην ἀξία τῆς δίνει στοὺς ἀνθρώπους τὸ μέτρο γιὰ νὰ ἐχτιμήσουν
τῆς δικῆς τῶν ζωῆς τὴ σχετικὴ ἀξία. Ἐκεῖ πού οἱ ἄλλοι λαοὶ ἀντλοῦν
τὴν πείρα τῶν ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν, ὁ ἀρχαῖος τὴν ἀντλεῖ ἀπὸ τὴ
ζωὴ τῶν ἡρώων του καὶ δοξάζεται ὅταν τὸν συγκρίνουν μ' αὐτούς.
Ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ βαθειὰ πνευματικὴ σχέση τῆς σύγχρονης ζωῆς μὲ τὰ
περασμένα τὰ ἡρωικά ἀναγκάζει τὴν παράδοση κάθε φορά, πού τὸ
ἑλληνικὸ πνεῦμα καταχτᾷ μιὰ καινούργια ἰδέα, ν' ἀναμετρηθῇ μὲ τὴν
ἰδέα αὐτὴ καὶ νὰ συμβιβαστῇ μαζύ της.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ γενικέψω τὸ πρόβλημα :

Τὸ μεγάλο ἀνθρώπινο δράμα, πού ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀνθρώπινη
πρόοδος, εἶναι ἡ πάλη αὐτὴ τῆς ἰδέας μὲ τὴν παράδοση. Κάθε ἀνέβα-
σμα ὁ ἀνθρώπος τὸ κερδίζει θυσιάζοντας ἕνα μέρος ἀπὸ τοὺς θησαυ-
ροὺς τῆς παράδοσης, πού ἔχει σχηματίσει ὕστερα ἀπὸ τόσων αἰῶνων
ἀγῶνες στὴ γῆ ἐπάνω, θυσιάζοντας ἀπὸ τὶς παλιὰς κατακτήσεις τοῦ
πνεύματος ἕνα κομμάτι, πού ὡς ἐκείνη τὴν ὥρα τὸ πίστευε καὶ πού
δὲν παύει νὰ τὸ ἀγαπᾷ κι' ἀφοῦ τοῦ ἔλειψε ἡ πίστις. Τὴ θυσία αὐτὴ
τὴν ἀπαιτεῖ μιὰ ἰδέα καινούργια καὶ ὁ ἀνθρώπος, πού παίρνει ἐπάνω
του τὸν ἀγῶνα αὐτόν, πληρώνει τὴ νέα κατάκτηση μὲ αἷμα.

Βέβαια μονόπλευροὶ ἀνθρώποι δὲν ἔλειψαν ποτέ, οὔτε σήμερα

λείπουν· αὐτοί, πού ἀδυνατῶντας νὰ δεχτοῦν μέσα των τὶς δυὸ δυνάμεις μαζί, κοιτάζουν ν' ἀρνηθοῦν τὴ μία, τὴν παράδοση εἴτε τὴν ἰδέα. Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς ὅσοι παλεύουν ν' ἀπαρνηθοῦν τὰ περασμένα φαντάζουν γιὰ δυνατοί, ὅσοι κλείνουν τὰ μάτια των μπροστὰ στὸ φῶς τῆς καινούργιας ἰδέας λογιάζονται φρόνιμοι. Δυνατοὶ οἱ πρῶτοι, φρόνιμοι οἱ ἄλλοι; "Ὁχι! Στὸ βάθος ὑπάρχουν ἄνθρωποι ἀδύνατοι μόνο, πού δὲν ἔχουν τὸ σθένος νὰ ζήσουν μέσα των τὸν ἀγῶνα αὐτὸ σ' ὀλόκληρη τὴν ἐντασίῃ του, πού προτιμοῦν νὰ φτωχύνουν τὸν πνευματικὸ των κόσμον ἀφαιρῶντας τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο στοιχεῖα τοῦ πλούτου του, ἀφαιρῶντας ἀκόμα τὸ ὑπέροστο μορφωτικὸ στοιχεῖο τῆς πάλης—γιατὶ φοβοῦνται, ὡς τὸ πῶ ἔτσι, πὼς ἡ καρδιά των δὲ θὰ βαστάξῃ σὲ μιὰ τέτοια προσπάθεια. Εἶναι οἱ ἄνθρωποι μὲ τὴ στενὴ κι' ἀπόλυτη πίστιν ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ὅσοι σκύβουν κάτω ἀπὸ τὸ βάρος ἑνὸς ὑλικοῦ ἄψυχου, πού δὲν τὸ ἀυλακώνει καμμιάς ἰδέας ἢ ἀστραπῆ· ἀπὸ τὸ ἄλλο ὅσοι κυνηγοῦν στὰ σύννεφα ἰδέες κούφιεσ—ἀστραπές, πού δὲν ἔχουν τί νὰ βροῦν νὰ φωτίσουν: οἱ ἀποσκληρυμένοι φύλακες θησαυρῶν νεκρῶν καὶ οἱ ἄδαιοι φαντασιοσκόποι.

Στὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα οἱ ἀπόλυτοι ἄνθρωποι στάθηκαν λίγοι. Οἱ περισσότεροι ζήτησαν μὲ τὸν ἓνα ἢ μὲ τὸν ἄλλο τρόπο νὰ φέρουν τὶς δυὸ δυνάμεις σὲ κάποιαν ἰσορροπηση. Ἐνοιωσαν τὴν ἀξία καὶ τὴν τραγικότητα μαζί τῆς πάλης αὐτῆς καὶ προσπάθησαν νὰ χαρίσουν στὴν ψυχὴ των, πού ἀγωνιοῦσε, μιὰ ἱκανοποιητικὴ λύση—κάθε μεγάλος καὶ μιὰ λύση.

Τὸ ἴδιο πρόβλημα ὀρθώνεται κάθε στιγμή στὴν ἱστορία ἔντονο, ἴσως ποτὲ τόσο ἔντονο ὅσο σήμερα. Θὰ μᾶς ὠφελήσῃ σὲ τίποτε νὰ ζητήσωμε νὰ τὸ ξαναζήσωμε στὴ μυθικὴ παράδοση τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας; Ἄς μὴν τὸ ξεχνοῦμε: Εἶναι ἑνὸς λαοῦ κλασσικοῦ ὁ ἀγῶνας ν' ἀντικρούσῃ τὸ ἀνθρώπινο αὐτὸ πρόβλημα, πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ, ἔστω καὶ περιορισμένα σὲ μιὰ μόνο, ὅχι ὅμως ἀσήμαντη πνευματικὴ ἐκδήλωση, τὴ μυθικὴ παράδοση, πού ἔμεῖς τὴν ξέρομε γιὰ φανταστικὴ, μὰ πού γιὰ τὸ λαὸ ἐκεῖνον ἦταν ἱστορία κι' ἀποτελοῦσε ἓναν ἀπὸ τοὺς πιὸ πολύτιμους πνευματικοὺς θησαυροὺς του.

II

Τὸ πιὸ παλιὸ μνημεῖο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας ἀπὸ τὸν ὄγδοο κάπου αἰῶνα εἶναι ἡ Ἰλιάδα, λίγο νεώτερο ἡ Ὀδύσεια. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ποιήματα ἢ παράδοση τὰ θέλει ἔργα ἐνὸς ἐπικοῦ, τοῦ Ὀμήρου· ἂν ἔχη δίκιο ἢ ὄχι εἶναι ἓνα πρόβλημα, πού τὸ συζητοῦν χρόνια οἱ φιλόλογοι, χωρὶς νὰ μποροῦν νὰ τὸ λύσουν ὀριστικά. Κι' ἂν ἔμεῖς τώρα γιὰ εὐκολία θὰ χρησιμοποιοῦμε τὸ ὄνομα τοῦ Ὀμήρου γιὰ νὰ συμπεριλάβωμε καὶ τὰ δυὸ μαζὶ ἔπη — ὅταν μάλιστα θὰ πρόκειται νὰ τονίσωμε χαρακτηριστικὰ κοινὰ στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσεια—, ὅμως δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε καὶ τὴν ἄλλη δυνατότητα, πού χωρίζει τοὺς ποιητές.

Στὸν Ὀμηρο λοιπὸν ἓνα πλῆθος ἥρωικὰ πρόσωπα ἐνεργοῦν καὶ πάσχουν, χαίρονται καὶ πονοῦν, ἀγωνίζονται, ζοῦν καὶ πεθαίνουν. Στὴ ζωὴ αὐτῆ τῆς γῆς γεμάτῃ κίνηση κι' ἀγῶνα ἐνεργότατο μέρος παίρνουν ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο οἱ θεοί: Κάθε στιγμή κατεβαίνουν ἐδῶ κίτω γιὰ νὰ παρασταθοῦν τὸ θνητὸ ἥρωα σὲ μιὰ κρίσιμη ὥρα, νὰ τὸν σώσουν ἀπὸ τὸν κίνδυνο, νὰ τὸν συμβουλέψουν, νὰ τὸν παρηγορήσουν, νὰ τὸν βλάψουν. Κι' ὅταν ἀκόμα βρίσκονται μακριὰ του, ἔχουν τὴ δύναμη νὰ τοῦ βάλουν στὴ σκέψη ὅ,τι αὐτοὶ θέλουν κι' ἔτσι νὰ τὸν ὀδηγήσουν στὴ σωτηρία ἢ καὶ στὴν καταστροφή.

Τὸν κόσμον αὐτὸ τὸ μυθικὸ εἶναι βέβαιον, πὼς δὲν τὸν ἐπλασε ἓνας ποιητὴς μὲ τὴ φαντασία του ἀπὸ τὸ τίποτε, ὅπως δημιουργεῖ νὰ ποῦμε ἓνας σημερινὸς μυθιστοριογράφος τὸ ἔργο του ἐπινοῶντας πρῶτος αὐτὸς καὶ τὴν ὑπόθεση καὶ τοὺς ἥρωές του. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὸν Ὀμηρο ἀγωνίστηκαν πολλοί, πάρα πολλοὶ ποιητὲς γιὰ νὰ πάρῃ σιγὰ-σιγὰ ὅπως ἡ γλῶσσα κι' ὁ στίχος, ἔτσι καὶ ἡ παράδοση τὴ μορφή, πού μᾶς παρουσιάζεται μὲ τόση τελειότητα καὶ τόσο πλοῦτο στὰ ὀμηρικὰ ποιήματα. Ποιητὲς ταπεινοὶ καὶ μεγάλοι, γιὰ μᾶς ὅλοι ἀγνωστοί, γιὰτὶ τὸ μεγαλεῖο τοῦ Ὀμήρου γρήγορα ἔκαμε νὰ σβύσῃ τὸ δικό των ἔργο ἀγνώριστο—τὸ σεβασμὸ μας καὶ τὴν ἐχτίμησή μας δὲν τ' ἀξίζουν λιγώτερο, ἐπειδὴ δὲν ξέρομε πιά τὰ ὀνόματά των καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ξεχωρίσωμε καθενὸς τὴ συμβολή.

Οἱ ποιητὲς αὐτοὶ προσπαθοῦν μὲ τὴ σειρά νὰ πλουτίσουν ὅσο μποροῦν τοὺς μύθους μὲ δικές των ἐπινοήσεις συμπληρώνοντας ἓνας ἓνας τὸ ἔργο τῶν παλαιότερων. Καὶ πάλι ὅμως ἡ παράδοση δὲν εἶναι ὡς τὴν ἄκρη δημιούργημα τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν μόνο. Δὲ θὰ ἦταν καθόλου σωστὸ νὰ ὑποθέσωμε, ὅτι ἓνας ποιητὴς, ὁ πρῶτος τῆς σειράς αὐτῶν, πού ζήτησαν νὰ δουλέψουν τοὺς ἥρωικοὺς μύθους, ἐπινόησε

μὲ τὸ μυαλό του δυὸ τρεῖς ἱστορίες σὰν πυρῆνα, ποὺ πῆρε σιγά-σιγά νὰ μεγαλώνη, ὥσπου ἔφτασε νὰ δημιουργήσῃ ἓναν κόσμον ὁλόκληρον. Γιατὶ εἶναι βέβαιον, πὼς οἱ πρώτες-πρώτες ἀρχὲς τῆς ἡρωικῆς παράδοσης βρίσκονται στὸ λαό, στὰ τραγούδια του καὶ στὶς διηγήσεις του. Ἡ λαϊκὴ αὐτὴ παράδοση εἶναι βέβαια ἀπλαστὴ ἀκόμη, ἐξαιρετικὰ ρευστή, κάθε ἄλλο ὅμως παρὰ φτώχῃ. Στὴ δυτικὴ παραλία τῆς Μικρασίας, ὅπου διαμορφώνεται τὸ ἔπος, ἔχουν μαζευτῆ ἀπ' ὅλα τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας πλῆθος ἀποικοὶ κι' αὐτοὶ ἔχουν φέρει ἀπὸ τὶς παλιῆς πατρίδες τὰ τραγούδια των καὶ τὰ παραμύθια των, τοὺς μύθους των καὶ τοὺς ἡρώες των. Καθὼς φτάνουν ἐκεῖ, ἀνακατώνονται, σχετίζονται ἀναμεταξύ των, ἀντικρούζουν ὕστερα στὴν καινούργια των πατρίδα κόσμους πνευματικοὺς καὶ ὕλικους καινούργιους, ζοῦν μιὰ ζωὴ γεμάτη ἀγῶνες καὶ περιπέτειες κι' ἔτσι δουλεύουν μέσα των ἓνα ὕλικὸ ἀφθονώτατο, γιὰ νὰ πλάσουν καινούργιες παραδόσεις ἢ καὶ γιὰ νὰ μεταπλάσουν τὶς παλιῆς.

Ἡ παράδοση κρύβει πολλὰς φορὲς ἓνα κομμάτι ἱστορία μέσα της. Ἐνα πραγματικὸ περιστατικὸ — ἓνας πόλεμος, μιὰ ἐκστρατεία, μιὰ νίκη πνευματικὴ εἴτε ὕλικὴ — τυχαίνει ὁ λαὸς νὰ τὸ ζήσῃ δυνατὰ κι' ἔτσι μένει στὴν ἀνάμνησίν του ἀξέχαστο· ὅμως χωρὶς νὰ περάσῃ πολὺς καιρὸς χάνει τὸν ἱστορικὸ του χαραχτῆρα καὶ περνάει στὸν κόσμον τῆς παράδοσης. Ὁ λαὸς δὲν κοπιᾶζει καθόλου γιὰ νὰ διατηρήσῃ στὴ μνήμη του τὰ γεγονότα, ὅπως πραγματικὰ συνέβηκαν, γιὰτὶ σκοπὸς του δὲν εἶναι νὰ σώσῃ ἀπὸ τὴ λήθη μιὰ ἐπιστημονικὰ ἐξακριβωμένη ἀλήθεια. Στὴ φαντασία του δὲν μπαίνει κανένας φραγμὸς. Ἐτσι τὸ περιστατικὸ, ποὺ εἶδε ἢ ποὺ ἄκουσε, ὅπως ὅπως ὅπως ὅμως ποὺ τὸ ἔζησε, ἀλλοιώνεται, καθὼς πλουτίζεται μὲ διάφορα θέματα παρμένα ἀπὸ ἄλλες διηγήσεις, ἀπὸ παραμύθια καὶ παραδόσεις, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος καθὼς χάνει πολλὰ στοιχεῖα, ποὺ τοῦ ἀνῆκαν ἀρχικὰ καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶχαν μεγάλη σημασία γιὰ τὸν ἱστορικὸ, μὰ ποὺ γιὰ τὸ λαϊκὸ ἀφηγητὴ εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορα· οἱ μεταλλαγές αὐτὲς γίνονται σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε πολὺ γρήγορα μέσα σ' αὐτὸ τὸ ὕλομάνισμα τῶν φανταστικῶν καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῶν ἱστορικῶν στοιχείων ἢ πραγματικὴ ἀφορμὴ, ποὺ προκάλεσε ὅλη αὐτὴ τὴν ἱστορία, πνίγεται, χάνεται. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι ἀδύνατον σήμερον νὰ μάθωμε, ἀπὸ ποιά ἱστορικὰ γεγονότα ξεκίνησε στὴν ἀρχὴ ἡ παράδοση τοῦ τρωικοῦ πολέμου· τὸ ἴδιο ἀδύνατον εἶναι μέσα στὴ διήγησιν τῆς ἐκστρατείας τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας νὰ ξεχωρίσωμε τὸν ἱστορικὸ πυρῆνα, ποὺ στάθηκε ἡ πρώτη ἀφορμὴ τῆς μυθοπλαστίας.

Ὅτι ὅσο πιο πολὺ ἀπομακρύνεται μιὰ διήγησιν ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ τῆς πηγῆς, τόσο καὶ πιο πληθαίνει ἢ ἐπέμβασι τῶν θεϊκῶν δυνάμεων, εἶναι κάτι, ποὺ τὸ καταλαβαίνει κανεὶς εὔκολα. Ὡστόσο τὸν ἄνθρωπον δὲν τὸν ἐνδιαφέρουν οἱ θεοὶ μόνο ὅσο συντελοῦν ἢ ἀντιδροῦν στῶν ἡρώων τὸ ἔργον ἐπάνω στὴ γῆ, τὸν ἐνδιαφέρει καὶ ἡ ἱστορία των καθ'αυτή. Θέλει νὰ ξέρῃ ποῦ καὶ πῶς ἐγεννήθηκε ὁ ἓνας ἢ ὁ ἄλλος

θεός, ποιὰ τὰ θαυμαστά του ἔργα ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ποὺ γεννήθηκε, ποὺ προτιμάει νὰ περνᾷ τὸν καιρὸ του, ποιοὶ οἱ ἔρωτές του... Παράλληλα μὲ τὴν ἡρωικὴ διαμορφώνεται λοιπὸν μιὰ παράδοση, ποὺ μιλεῖ γιὰ τῶν θεῶν τὴ ζωὴ.

Τὸν ὄγκο τῆς λαϊκῆς αὐτῆς παράδοσης, ποὺ ἀναφέρεται σὲ θεοὺς καὶ σὲ ἥρωες καὶ ποὺ εἶναι ἀκόμη ἀπλαστὴ καὶ ἀνακατωμένη, θὰ τὸν διαμορφώσουν αἰγὰ-αἰγὰ οἱ ποιητές. Καὶ στὴν προηγούμενη ὁμιλία τονίστηκε ἕνα χαρακτηριστικὸ, ποὺ ἰδιάζει στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ παράδοση, ὅτι δηλ. πολὺ γρήγορα τὴν παίρνουν στὰ χέρια τῶν ποιητῶν, ποὺ ὑψώνονται πάνω ἀπὸ τὸ ἀξεχώριστο πλῆθος καὶ ποὺ δὲν ἐκφράζουν μονάχα ὅσα ἀντανεκλαστικὰ δέχονται ἀπὸ τὴ μεγάλη μάζα σὰ σκέψη καὶ σὰν αἴσθημα· ὕστερα ποὺ συγκεντρώνουν τὸ σκορπισμένον ἐδῶ κι' ἐκεῖ ὕλικόν, τὸ δουλεύουν συστηματικὰ, τὸ σώζουν ἀπὸ τὴ λήθη, καθὼς τοῦ δίνουν σταθερὴ μορφή, καὶ τὸ κληροδοτοῦν στὶς ἐρχόμενες γενιές.

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ, ποὺ ὁ ποιητὴς ἄρχισε νὰ ξεμακραίνῃ ἀπὸ τὸ πλῆθος, ὡς τὸν Ὅμηρον ἔχει γίνῃ μιὰ τεράστια δουλειά· ἡ παράδοση πᾶει νὰ πάρῃ ὀλοένα καὶ πιὸ σταθερὴ μορφή, τουλάχιστο στὶς κύριες γραμμὲς τῆς ἥρωες, ποὺ ἀνῆκαν ἄλλοτε σὲ διαφορώτατους τόπους κι' ἐποχές, ἔχουν σχετιστῆ τῶρα μετὰ τῶν, καθὼς ὁ ποιητὴς τοὺς ἔκανε νὰ πάρουν μέρος στὴν ἴδια ἐκστρατεία, στὸν ἴδιον πόλεμον, στὸ ἴδιον κυνήγι ἢ τοὺς ἐσχέτισε γενεαλογικὰ. Ὁρισμένοι μῦθοι, νὰ ποῦμε ἢ θῆρα τοῦ καλυδωνίου κάπρου, ἢ ἀργοναυτικὴ ἐκστρατεία, ὁ τρωικὸς πόλεμος, γίνονται πυρῆνες καὶ συγκεντρώνουν σιγὰ-σιγὰ γῦρὸ τῶν ἕνα πλῆθος ἥρωες καὶ ἐπεισόδια. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ παράδοση διαρθρώνεται, ἀποχτᾷ κάποια τάξη. Φυσικὰ ὅσο πᾶει κι' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ λαϊκὴ τῆς πηγὴ, ὅμως αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει κανένα ποιητὴ ν' ἀντλήσῃ καὶ πάλι ἀφθονο ὕλικόν ἀπὸ τὶς αἰτιολογικὰς παραδόσεις τοῦ λαοῦ καὶ τοὺς κοσμογονικοὺς τοῦ μύθου, ἀπὸ τὰ παραμῦθια τοῦ καὶ τ' ἀνέκδοτά του, γιὰ νὰ πλουτίσῃ τὴν ἡρωικὴ καὶ τὴ θεϊκὴ παράδοση, ποὺ κρατεῖ αὐτὸς τῶρα στὰ χέρια του.

Στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσεια ἡ παράδοση παρουσιάζεται θαυμαστά πλούσια σὲ πρόσωπα καὶ σὲ ἔργα. Σήμερα μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ παρακολουθήσωμε τὸ δρόμον τῆς ἐξέλιξης, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὸ χάος τῶν σκόρπιων λαϊκῶν ἱστοριῶν καὶ ἔφτασε στὴ μεγαλόπρεπὴ ὁμηρικὴ σύνθεσιν. Στὸν Ὅμηρον ἀντικρούωμε τὴν τεράστιαν αὐτὴ ἐργασία σὰ σύνολον μόνον στὴν τελείωσίν της. Γῦρὸ ἀπὸ τὸ Ἴλιον βρίσκονται μαζεμένοι οἱ περιφημότεροι ἥρωες. Τὰ κύρια ἡρωικὰ πρόσωπα εἶναι ἀπὸ καιρὸ γνωστὰ στὸ κοινόν, ποὺ ἀκούει τὸν ποιητὴν. Ποιὸς ὁ Ἀχιλλεύς, ὁ Μενέλαος, ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ Πρίαμος, ὁ Πάρις, ἡ Ἑλένη κτλ. δὲ χρειάζεται νὰ ἐξηγήσῃ ὁ Ὅμηρος. Τὸν τρωικὸν πόλεμον στὸ γενικόν του διάγραμμα δὲν εἶναι γι' αὐτὸν κανεὶς, ποὺ νὰ τὸν ἀγνοῇ, ὁ ἐπικός θέλοντας νὰ ὑμνήσῃ ἕνα ἐπεισόδιόν του δὲ ὑποχρεώνεται νὰ μπάσῃ τὸ ἀκροατήριόν του στὸ θέμα.

Καὶ οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου ἔχουν καιρὸ τώρα ἐπιβληθῆ. Ὁ Δίας εἶναι ἄπατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε ἄρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο στοχάζομαι. Καὶ ἡ στάσις, ποὺ κρατεῖ καθένας θεὸς στὸν τρωικὸ πόλεμο εἶναι γνωστή· ὅτι ἡ Ἥρα καὶ ἡ Ἀθηνᾶ βρίσκονται στὸ πλευρὸ τῶν Ἀχαιῶν, ἡ Ἀφροδίτη καὶ ὁ Ἀπόλλωνας τῶν Τρώων, εἶναι φανερό, πῶς δὲν ἐπινοήθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἰλιάδα.

Μιὰ ἀπορία θὰ ἔχη γεννηθῆ φαντάζομαι ἐδῶ καὶ λίγη ὥρα στὴ σκέψῃ πολλῶν. Στὸν Ὅμηρο, εἴπαμε, ἔχομε τὸ τέλος μιᾶς μακροῦς ἐξέλιξης, τῆς ἐξέλιξης ὅμως αὐτῆς τὶς λεπτομέρειες, τὶς διάφορες βαθμίδες τῆς, τὸ ρυθμὸ τῆς κτλ. δὲ μᾶς εἶναι δυνατὸ νὰ τὶς ξανακερδίσομε σήμερα. Θὰ γίνῃ τάχα δυνατὸ νὰ ξεχωρίσωμε τουλάχιστο τοῦ Ὀμήρου τὴ συμβολὴ ἀπὸ τῶν παλαιότερων ἐπικῶν τῆ στιγμῆ, ποὺ ἡ προσπάθειά μας ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς νὰ ἐξετάσωμε, πῶς στάθηκε ὁ Ὅμηρος—ἔστω· πῶς στάθηκαν ὁ ποιητὴς τῆς Ἰλιάδας καὶ ὁ ποιητὴς τῆς Ὀδύσσειας ἀπέναντι στὴν παράδοσι, ὅπως τὴ βροῆκαν διαπλασμένη ἀπὸ τοὺς ἄλλους, καὶ πῶς ἐζήτησαν νὰ τὴ μεταπλάσουν σύμφωνα μὲ τὸν δικὸ των πνευματικὸ κόσμον; Ὅμως πῶς θὰ μπορέσωμε ν' ἀντιπαραβάσωμε τὴν ὁμηρικὴν παράδοσι μὲ τὴν προομηρικὴν—ἔστω καὶ σὰ σύνολο—τὴν ὥρα, ποὺ ἀπὸ τὴν τελευταία δὲ μᾶς ἔχει σωθῆ τίποτε;

Διαθέτει μήπως ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη κανένα μέσο, ὥστε νὰ μπορῆ νὰ προχωρῆ μὲ κάποια ἀσφάλεια ἀναδρομικὰ σὲ ἐποχὰς πιὸ παλιὰς κι' ἔτσι, κι' ἂν ἀκόμη δὲν ὑπάρχουν ρητὲς σχετικὲς μαρτυρίαι, μὲ τὸ νὰ ἀνακαλύψῃ προομηρικὰς μορφὰς τῶν μύθων, νὰ κἀνῃ δυνατὴ τὴν ἀντιπαραβολὴ τῆς ὁμηρικῆς παράδοσι μὲ τὴν παλαιότερη; Ναι, εἶναι ἀλήθεια, πῶς ἡ φιλολογία κατορθώνει ἀρκετὰς φορὰς νὰ ἀνασυνθέσῃ τὴν προομηρικὴν παράδοσι, μὲ ποιά μέθοδο δὲν εἶναι φυσικὰ τόπος ν' ἀναπτύξωμε ἐδῶ. Τὸ κακὸ εἶναι, ὅτι ἕνα τέτοιο κατόρθωμα δὲ γίνεται σὲ κάθε περίπτωσι κι' οὔτε δίνει πάντοτε συμπεράσματα ἀναντίρροτα. Καὶ κάτι ἄλλο ὅμως: Ἐκεῖνο, ποὺ μπορεῖ ὁ φιλόλογος στὶς εὐνοϊκώτερες περιπτώσεις νὰ κἀνῃ, εἶναι νὰ πιστοποιήσῃ μιὰ παλιὰ μορφή τῆς παράδοσι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴν· πολὺ σπάνια ὅμως θὰ εἶναι σὲ θέσι νὰ βεβαιώσῃ, ὅτι τὴν παλαιότερη αὐτὴ παράδοσι εἶναι ὁ Ὅμηρος, ποὺ τὴ μετασχηματίζει. Τὶς πιὸ πολλὰς φορὰς, ἂν εἶναι προσεχτικὸς, θ' ἀφήσῃ ἀνοιχτὴ τὴ δυνατότητα, ὅτι ἕνας ἄλλος ἐπικὸς ἐπῆρε κι' ἐχάρισε στὴν παράδοσι τὴν καινούργια τῆς μορφή πρὶν ἀπὸ τὸν Ὅμηρο κι' αὐτὸς βρίσκοντας τὸ νεωτερισμὸ σύμφωνα μὲ τὴ δική του ἀντίληψιν δὲν εἶχε παρὰ νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς τὴν ὥρα, ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ ξεχωρίσωμε, τί ἀνήκει στὸν Ὅμηρο μονάχα, εἴμαστε ἀναγκασμένοι νὰ τὸν δεχτοῦμε σὰν ἐκπρόσωπο μιᾶς δλόκληρης πνευματικῆς γενιᾶς, ποὺ ὡς ἕνα σημεῖο ζητάει νὰ δώσῃ καινούργιο νόημα στὴν παλαιότερη παράδοσι. Γιατὶ ἕνα εἶναι βέβαιον: στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσεια παρ-

ὅλες τὶς διαφορές, πού παρουσιάζουν τὰ δύο αὐτὰ ἔργα μεταξύ των ἀντιπροσωπεύεται ἕνας κοινὸς πολιτισμὸς, πού παίρνει συνειδητὰ ν ἀνυψωθῆ πάνω ἀπὸ ἕνα παλαιότερο, ἐπικὸ πάλι πολιτισμὸ. Ἐν τὴν ἄντι-προσωπεύουν τὰ δύο αὐτὰ ποιήματα μόνον ἢ καὶ γιὰ πρώτη φορά, εἶναι ἕνα πρόβλημα ἄλυτο γιὰ τὴν ὥρα, θαρρῶ καὶ γιὰ πάντα.

Εἶναι κάτι χιλιεπιπλωμένο : ὁ θεὸς στὸν Ὅμηρον δὲν εἶναι ἀκόμα ἠθικὴ δύναμη κι' οὔτε ἐποπτεύει τὴν ἠθικὴ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ὁμηρικὸς θεὸς πλασμένος 'κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν' τοῦ ἀνθρώπου, χωρὶς κανένα ἔγχο ἀπὸ τὴν παλιὰ ζωόμορφη καὶ τερατόμορφη κατάστασή του, πού νὰ τὸν ἀσκημίζη, γεννημένος μὴν φορὰ σὰ θνητὸς, μ' ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἀθάνατος κι' ἀγέραςτος, ζῶντας μὴν εὐκόλη, γελαστή ζωὴ, κλείνει μέσα του μὴν ἀπέραντη σωματικὴ δύναμη καὶ σοφία, καμμιὰν ὅμως ἠθικὴ τελειότητα.

Σ' ἕνα θεό, πού νὰ ζῆ μὴν ἠθικὴ ἀνώτερη καὶ πού ν' ἀπαιτῆ κι' ἀπὸ τοὺς θνητοὺς μὴν ἀνάλογη προσπάθεια, δὲν πιστεύει ὁ ὁμηρικὸς ἀνθρώπος ἢ ἴδια ἢ ζωὴ τοῦ δείχνει τὴν ἔλλειψη μιᾶς ἀνώτερης ὑπαρξῆς δίκαιης καὶ καλῆς. Στὸ θεό του δὲν ἔχει καμμιὰν ἐμπιστοσύνη, φοβάται τὸ φθόνου του, τὸ κέφι του. Γιὰ νὰ σωθῆ ἀπὸ τὴν αὐθαιρεσία του, δὲν ἐσκέφτηκε ἀκόμη νὰ τὸν ὑποτάξῃ στὸ νόμο τὸν ἠθικόν, εἶναι στὴ διάθεσή του παραδομένος. Τὰ ἴδια πάθη, πού σέρνουν τοὺς ἀνθρώπους, σέρνουν καὶ τοὺς θεοὺς στὶς ἐνέργειές των, προσωπικὲς οἱ ἀφορμές, πού τοὺς κινοῦν : Ὁ Δίας στὴν Ἰλιάδα προκαλεῖ τὴν ἦττα τῶν Ἀχαιῶν μόνον καὶ μόνον γιὰ νὰ ξεπληρώσῃ στὴ Θέτιδα μὴν παλιὰ ὑποχρέωση. Ἡ Ἀθηνᾶ γιὰ νὰ βοηθήσῃ τὸν προστατευόμενό της, τὸν Ἀχιλλέα τὴν ὥρα τῆς μονομαχίας του μὲ τὸν Ἑκτορα, δὲ διστάζει νὰ δολιευτῆ ἕνα τόσο εὐγενικὸ ἀντίπαλο καὶ νὰ τοῦ παρουσιάσῃ μὲ τὴ μορφή ἑνὸς ἀδερφοῦ του, τοῦ Δηϊφόβου, βοηθὸς του τάχα, πραγματικὰ ὅμως γιὰ νὰ ταχύνῃ τὸν ὄλεθρό του. Ὅταν σὲ λίγο ὁ Ἑκτορας σὲ μὴν κρίσιμη στιγμή ζητᾶ τὴ βοήθεια τοῦ συντρόφου του, πού τὸν φαντάζεται πλάι του, ἢ θεὰ ἔχει ἐξαφανιστῆ.

Γιὰ τὴ δική μας ἀντίληψη μὴν τέτοια δόλια πράξη στερεῖ τὴν Ἀθηνᾶ ἀπὸ τὸ κυριώτερο κατηγόρημα ἑνὸς θεοῦ : τὴν ἠθικὴ ἀκεραιότητα, τὴ δικαιοσύνη—γιὰ τὴ δική μας ἀντίληψη. Ὅμως εἶναι χαρακτηριστικόν, πῶς ἀντικρούζει ὁ ἴδιος ὁ γελασμένος τὴν ἀπάτη αὐτῆ :

"Ὁχου, τὸ βλέπω πὰ οἱ θεοὶ μὲ κράζουνε στὸν Ἀδη!

Τί εἶπα μαθὲς πῶς εἶχα ἐγὼ τὸ Δήφοβο κοντά μου

μὰ ἦταν παγίδα τῆς θεᾶς, κι' εἶναι στὸ κάστρο ἐκεῖνος.

Τώρα ἀφοῦ ὁ χάρος πλάκωσε καὶ πὰ δὲν ἔχω ὀλπίδα,

ἔτσι ἄς μὴν πέσω σὰ ραγιᾶς δίχως τιμῆ, μ' ἄς δείξω
κὶν ἄξια πρὶν παλληκαριά, πὸν νὰ βουίξη κόσμος!

[Πάλλης] *)

Ὁ ὁμηρικὸς ἄνθρωπος στὴν πράξη τῆς θεᾶς δὲ βλέπει τὴν ἀδικία, βλέπει μονάχα τὸ μήνυμα τὸ στερνὸ τῶν θεῶν κι' ἐτοιμάζεται νὰ πεθάνη.

Οἱ θεοὶ δὲ χαρίζουν μόνο τὰ καλὰ στοὺς ἀνθρώπους, μὰ καὶ τὶς συμφορές. Ἀκόμα καὶ τὴν κακὴ σκέψη εἶναι ἐκεῖνοι, πὸν τὴ βάζουν στὸ μυαλὸ τοῦ θνητοῦ, γιὰ νὰ τὸν ὀδηγήσουν στὴν καταστροφή μιὰ κι' ἐμελέτησαν τὸ χαμό του. Ἡ Ἄτη, αὐτὴ πὸν σπρώχνει τὸν ἄνθρωπο στὴν ἀδικία καὶ στὴν καταστροφή ὕστερα, εἶναι κόρη τοῦ Δία, δύναμη θεϊκῆ κι' αὐτὴ. Ποιὸς θνητὸς μπορεῖ νὰ τῆς ἀντιτάξῃ τὸν ἠθικὸ του κόσμο καὶ νὰ μὴν ὑποκύψῃ;

... Ὅμως ἐγὼ δὲν εἶμαι, πὸν ἔχω φταίξει,
μονάχα ὁ Δίας κι' ἡ Ἐρινύα, στὰ σκότη πὸν γυρνάει, κι' ἡ Μοῖρα!
Στὴ μάζωξη βάλαν αὐτοὶ τὴν ἄγρια τύφλωσι στὸ νοῦ μου,
τότε πὸν πῆρα τοῦ Ἀχιλλέα τὴ νιά, πὸν τοῦ εἶχαν ξεδιαλέξει.
Ὅμως τί νὰ ἄκανα; θεὸς αὐτὸς σὲ ὅλα πὸν φέρνει τέλος,
ἡ Ἄτη, ἡ πολυσέβαστη κόρη τοῦ Δία, πὸν ὅλους τοὺς βλάπτει... **)

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπολογία τοῦ Ἀγαμέμνονα γιὰ τὸ ἀδίκημά του.

Ἀργότερα, ὅταν οἱ θεοὶ ἔχουν πιά πάψει νὰ κυβερνοῦν μὲ τόσην αὐθαιρεσία κι' ἔχουν ἀποχτήσῃ ἠθικὴν ὑπόστασι, θὰ βρεθοῦν πολλοὶ ποιητὲς καὶ φιλόσοφοι, πὸν κρίνοντας τὰ ἔργα τῶν ὁμηρικῶν θεῶν ἐπάνω στὰ μέτρα τῆς δικῆς τῶν ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς πίστεως θὰ τοὺς ποῦν ἀνήθικους καὶ θὰ κατηγορήσουν βαριά τὸν ποιητὴ, πὸν κα-

*) Ὡ πόποι, ἦ μάλα δὴ με θεοὶ θανατόνδε κάλεσαν·
Δηίφοβον γὰρ ἔγωγ' ἐφάμην ἦρωα παρεῖναι·
ἀλλ' ὁ μὲν ἐν τείχει, ἐμὲ δ' ἐξαπάτησεν Ἀθήνη.
Νῦν δὲ δὴ ἐγγύθι μοι θάνατος κακός, οὐδ' ἔτ' ἀνευθεν,
οὐδ' ἀλέη· ἦ γὰρ ῥα πάλαι τό γε φίλτερον ἦεν
Ζηνί τε καὶ Διὸς νῦν ἐκηβόλω, οἷ με πάρος γε
πρόφρονες εἰρύατο· νῦν αὐτέ με μοῖρα κιχάνει.
Μὴ μάν ἀσπουδί γε καὶ ἀκλειῶς ἀπολοίμην,
ἀλλὰ μέγα ῥέξας τι καὶ ἐσομένοισι πυθέσθαι (X 297).

**) ... Ἐγὼ δ' οὐκ αἰτιός εἰμι,
ἀλλὰ Ζεὺς καὶ Μοῖρα καὶ ἠεροφοῖτις Ἐρινύς,
οἳ τέ μοι εἰν ἀγορῇ φρεσὶν ἔμβαλον ἄγριον ἄτην,
ἤματι τῷ, ὅτ' Ἀχιλλῆος γέρας αὐτὸς ἀπηύρων.
Ἄλλὰ τί κεν ρέξαιμι; θεὸς διὰ πάντα τελευτᾷ,
πρέσβα Διὸς θυγάτηρ Ἄτη, ἦ πάντας ἀᾶται... (T 86)

τέβασε τόσο χαμηλά τούς θεούς, νὰ μὴν ξεχωρίζουν τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακό, νὰ δουλεύουν σὲ πάθη τόσο ταπεινά, νὰ ἄδικοῦν, νὰ δολιεύωνται, νὰ πολεμοῦν ἀκόμα καὶ μεταξύ τῶν—καὶ γιὰ ποῖό λόγο ὅλα αὐτά; Γιὰ νὰ βοηθήσουν μόνο ἓνα προστατευόμενό των ἢ νὰ βλάψουν ἓνα μισητό των θνητό!

Ὡστόσο αὐτὸ πού πρέπει νὰ τονιστῆ εἶναι, πὼς ἡ κριτικὴ τῆς διαγωγῆς τῶν ὁμηρικῶν θεῶν ἀρχίζει μὲ τὸν ἴδιο τὸν Ὅμηρο. Ἡ γνώμη, ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι ἀκόμη ἐλεύθεροι ἀπὸ κάθε φραγμὸ καὶ νόμο, εἶναι σωστή, τὴν πιστοποιοῦμε κάθε στιγμή. Κι' ὅμως στὸ ἴδιο τὸ ὁμηρικὸ ἔργο πάλι πιστοποιοῦμε τὴν ἀρχὴ μιᾶς προσπάθειας, γιὰ νὰ πλαστῆ μιὰ ἀνώτερη ἠθικὴ θεῶν. Ἐδῶ βρίσκεται μιὰ ἀντίφραση ἃς ζητήσωμε νὰ τὴ μελετήσωμε καὶ νὰ τὴν ἐξηγήσωμε.

Οἱ θεοί, εἶδαμε πρὶν, παίρνουν ἐνεργὸ μέρος στοὺς ἀγῶνες τῶν ἀνθρώπων, κι' ἐπειδὴ στὸν τρωικὸ πόλεμο ἔχουν μοιραστῆ οἱ μισοὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες, οἱ ἄλλοι μὲ τοὺς Τρῶες, ἡ ἀμάχη ξεσπάει καὶ σ' αὐτοὺς μέσα δυνατῆ: Στὸ Ε ἡ Ἀθηνᾶ βάζει τὸ Διομήδη νὰ πληγώσῃ τὸν Ἄρη· στὴ Θεομαχία ὁ Ἥφαιστος πυρπολεῖ τοῦ Σκάμανδρου τὰ νερά, ἡ Ἀθηνᾶ πληγώνει τὸν Ἄρη καὶ τὴν Ἀφροδίτη, ἡ Ἥρα δέρνει τὴν Ἀρτεμη. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο μαλώνουν οἱ θεοὶ στὸν Ὀλυμπο ἐπάνω κάθε στιγμή, τὸ φαί των δὲν τὸ χαίρονται, ὁ πόλεμος τῆς γῆς τοὺς κρατάει σὲ ἀναβρασμὸ ἀκατάπαυτο. Κι' ὅμως ποιὸς ὁ λόγος οἱ θεοί, οἱ ῥεῖα ζῶντες, στὴ μακαριότητά των νὰ παθαίνωνται καὶ νὰ ὑποφέρουν γιὰ τῶν ταπεινῶν θνητῶν τὶς σκοτούρες;

Τὴν ἀντίφραση αὐτὴ τὴν κλείνουν μέσα των ὅλοι οἱ θεοί, ὄχι οἱ ὁμηρικοὶ μόνο. Ὁ θνητός, πού δὲν μπορεῖ νὰ φανταστῆ τοὺς θεοὺς του ἀμέτοχους κι' ἀδιάφορους στὸν ἀγῶνα, πού αὐτὸς ζῆ στὴ γῆ ἀπάνω—ἄλλο ζήτημα ἂν εἶναι ἀγῶνας δίκιος ἢ ἄδικος—, πού δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς φανταστῆ νὰ ζοῦν πέρα ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα, ὅσο ἀσήμαντα καὶ ταπεινά, τὴν ἴδια στιγμή τοὺς χαρίζει τὴν ἀπόλυτην εὐδαιμονία καὶ γαλήνη, αὐτὸ πού ὀνειρεύεται ὁ θνητός, μὰ πού δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ζήσει ἔδῳ κάτω καὶ πού γι' αὐτὸ τὸ προβάλλει στὸν οὐρανὸ ψηλά. Ἀπόλυτη εὐδαιμονία καὶ γαλήνη ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, συμμετοχὴ ἐνεργότατη σὲ σκληρό, γεμᾶτο ἀδικίες ἀνθρώπινο ἀγῶνα ἀπὸ τὸ ἄλλο: μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀντίφραση παραδέρνουν οἱ θεοὶ ὅλων τῶν ἐποχῶν κι' ὅλων τῶν τόπων.

Τὴν ἀντίφραση αὐτὴ τὴ νιώθει καὶ ὁ Ὅμηρος· καὶ βάζει καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς θεοὺς νὰ τὴ νιώσουν: Στὸ Α στὴ συνέλευση τοῦ Ὀλύμπου, ὅταν ὅλοι πιά οἱ θεοὶ ἔχουν ἀποκάνει μὲ τὰ μαλώματα τοῦ Δία καὶ τῆς Ἥρας, ὁ Ἥφαιστος ἐκφράζει τὴν ἀγανάχτησή του γιὰ τὴν ταραχὴ, πού τοὺς γεννοῦν ἐκεῖ πάνω οἱ πόλεμοι τῆς γῆς. Ἀκόμη καλύτερα ὁ Ἀπόλλωνας στὸ Φ τὴ στιγμή, πού πρόκειται ν' ἀγωνιστῆ μὲ τὸν Ποσειδῶνα γιὰ χάρη τῶν ἀνθρώπων, τονίζει πόσο ἀνάξιο κι' ἀνόητο εἶναι νὰ πολεμοῦν οἱ θεοὶ μεταξύ των γιὰ τ' ἄθλια ἐκεῖνα ὄντα, πού σὰν τῶν δέντρων τὰ φύλλα τὴ μιὰ στιγμή εἶναι ὅλο ζωὴ καὶ τὴν ἄλλη σωριάζονται νεκρά.

Κι' ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Ἀπόλλωνας δὲν ἔπαψε ν' ἀγωνίζεται ὡς τὸ τέλος γιὰ τῶν ἀθλιῶν αὐτῶν ἀνθρώπων τὰ πάθη. Καὶ δὲν εἶναι τούτη ἡ μόνη ἀντίφραση, ποὺ κλείνουν οἱ θεοί :

Στὴν ἀρχὴ τῆς Ὀδύσσειας ὁ Δίας θυμᾶται τὴν τύχη τοῦ Αἰγίσθου, ποὺ τὸν ἐσκότωσε ὁ Ὀρέστης :

*Ὁχου, πῶς τὰ ἄχον' οἱ θνητοὶ μὲ τοὺς θεοὺς βάλει καὶ λένε, πῶς τὸ κακὸ ἔρχεται ἀπὸ μᾶς, κι' εἶναι τῶν ἰδίων οἱ ἀδικίες, ποὺ δίχως νὰ τοὺς μέλλεται βαριὰ τοὺς κάνει καὶ πληρώνουν *)*

Γιὰ ν' ἀποδείξῃ σωστὸ τὸν ἰσχυρισμὸ του ὁ Δίας θυμίζει στοὺς ἄλλοι Ὀλύμπιους, μὲ ποιὸν τρόπο ζήτησαν νὰ προφυλάξουν τὸν Αἰγίσθο ἀπὸ τὸ κακὸ : τοῦ ἔστειλαν τὸν Ἑρμῆ νὰ τοῦ τονίση, πῶς ἂν δὲν παρατοῦσε τὰ σχέδιά του, νὰ σκοτώσῃ δηλ. τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ νὰ κάνῃ παράνομα τὴν Κλυταιμῆστρα γυναικὰ δική του, δὲ θ' ἀργοῦσε νὰ ἔρθῃ ἡ τιμωρία ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Ὀρέστη. Ὁ Αἰγίσθος ὅμως δὲν ἄκουσε τὴ συμβουλή των καὶ γι' αὐτὸ τὰ πλήρωσε ὅλα μαζί ἀργότερα.

Οἱ θεοὶ ἐδῶ δὲν ἐτύφλωσαν τὸ θνητὸ γιὰ νὰ τὸν σπρώξουν στὸ ἔγκλημα ἴσα-ἴσα στὴν πρόνοιά των, ἀγαθὰ φρονέοντες, ὅπως λέγεται, ζήτησαν νὰ τὸν σώσουν. Δὲν εἶναι πιά αὐτοί, ποὺ θέλουν κι' ἀφανίζουν τοὺς ἀνθρώπους, εἶναι τῶν ἀνθρώπων τῶν ἰδίων ἡ ἀτασθαλία, ποὺ τοὺς καταστρέφει ὑπὲρ μόρον, χωρὶς νὰ τοὺς τὸ γράφει ἡ Μοῖρα. Ὅτι ἐδῶ μὲ τὸ στόμα τοῦ θεοῦ μιλεῖ ὁ ποιητὴς κρίνοντας μὲ μιὰ προχωρημένη σκέψη τὴν παλιὰ πίστη, δὲν μπορεῖ ν' ἀμφιβάλλῃ κανεὶς. Τὴ στραβὴ ἀντίληψη τῆς παράδοσης καὶ τῶν ἀνθρώπων, ὅτι ὁ Δίας εἶναι ποὺ στέλνει τὴν Ἄτη στὴ γῆ κάτω, ἔρχεται νὰ τὴν ἀντικρούσῃ φαινομενικὰ ὁ ἴδιος ὁ θεός, πραγματικὰ ἕνας ἀνθρώπος μὲ ἀνώτερο πνεῦμα. Τὸ θεῖο ἔχει ἀνυψωθῆ ἤδη τὴν ἰδέα ἔστω κι' ἐνὸς θνητοῦ.

Οἱ θεοὶ φρονέουσιν ἀγαθὰ γιὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἀκριβῶς γιὰ νὰ τοὺς παρουσιάσῃ νὰ ὑπηρετοῦν τὸ καλὸ μόνο, ὁ ποιητὴς διασκεύασε τὴν παράδοσιν ἢ ἐπίσκεψιν, ποὺ κάνει ὁ Ἑρμῆς στὸν Αἰγίσθο καὶ ἡ προσπάθειά του νὰ τὸν μεταπείσῃ, εἶναι χωρὶς καμμιά ἀμφιβολία ἐπινοημένη στὸ μέρος αὐτὸ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο. Στὴν παλαιότερη παράδοσιν καὶ τὸν Αἰγίσθο οἱ θεοὶ τὸν ἔσπρωχναν νὰ κακουργήσῃ καὶ νὰ χαθῆ. Τώρα ἀγωνίζονται νὰ τὸν σώσουν. Ὁ μῦθος ἔπαψε πιά νὰ διαλαλῇ τὸ παράδειγμα ἐνὸς θνητοῦ, ποὺ ἔρχεται νὰ τὸν πατήσῃ στὸ κεφάλι οὐρανόσταλτη ἡ Ἄτη γιὰ νὰ τὸν φέρῃ στὸ χαμὸ—ὁ μῦθος κηρύχνει τώρα τὴ θεία πρόνοια, ἀδιάφορο ἂν ὁ θνητὸς παρουσιάζεται νὰ ἐπιμένῃ ὡς τὸ τέλος στὸ παραστράτισμά του. Μὲ μιὰν ἐλάχιστη προσθήκη ὁ μῦθος ἄλλαξε πνευματικὸ περιεχόμενο.

*) Ὡ πόποι, οἷον δὴ νυ θεοὺς βροτοὶ αἰτιόωνται.

Ἐξ ἡμέων γάρ φασι κάκ' ἔμμεναι· οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ σφῆσιν ἀτασθαλίησιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε' ἔχουσιν (α 32).

Ἡ προσπάθεια αὐτὴ τῆς Ὀδύσσειας νὰ χαρίσῃ στοὺς θεοὺς ἠθικὸ βάθος δὲ βρίσκεται σ' αὐτὸ μόνο τὸ μέρος. Γενικὰ οἱ θεοὶ ἐδῶ στέκουν σ' ἓνα ἠθικὸ ἐπίπεδο πιὸ ψηλὸ ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα. Ἄν ἐξαιρέσωμε ἐλάχιστες περιπτώσεις, συχνότερα προστατεύουν τὸ θνητὸ παρὰ πὺν τὸν κατατρέχουν μὲ τὸ μῦθος τῶν ὕστερα παρουσιάζονται περισσότερο ὑποταγμένοι στοῦ Δία τῇ θέλησιν, ἢ ἀντίθεση μεταξύ τῶν δὲν εἶναι τόσο ἔντονη.

Στὴν Ὀδύσεια πρωτοπαρουσιάζεται καὶ τὸ θέμα, πὺν τόσες φορές τὸ συναντοῦμε στὰ παραμύθια μας, ὅτι δηλαδὴ οἱ θεοὶ γυρίζουν ἐπάνω στὴ γῆ μεταμορφωμένοι σ' ἀνθρώπους, γιὰ νὰ ἴδουν, ποιοὶ θνητοὶ εἶναι δίκαιοι καὶ ποιοὶ ἄδικοι :

ἀνθρώπων ὕβριν τε καὶ εὐνομίην ἐφορῶντες (ρ 487).

Ὁ Εὐμαιὸς, ὁ χοιροβοσκὸς τονίζει κι' αὐτὸς τὴ δικαιοσύνη τῶν θεῶν :

*Δὲ στρέγουν πράξεις ἄνομες ποτὲ οἱ θεοὶ οἱ μακαρισμένοι,
μόνο ὅσα ἔργα τῶν θνητῶν σωστὰ τιμοῦνε κι' ὅσα δίκια *).*

Οἱ θεοὶ ἄρχισαν ν' ἀνεβαίνουν τὴ σκάλα τῆς ἠθικῆς κι' ἔτσι παίρνουν καὶ τὸ δικαίωμα νὰ γίνουν καὶ τῆς ἀνθρώπινης ἠθικῆς οἱ ἔφοροι. Ἀκριβῶς ἢ ὑπεροχὴ αὐτὴ τῶν θεῶν τῆς Ὀδύσσειας εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους, γιὰ νὰ μὴ πιστεύουν πολλοί, πῶς καὶ τὰ δύο μεγάλα ἔπη, πὺν μᾶς ἐσώθησαν, τὰ ἔχει ὁ ἴδιος ποιητὴς γράφει. Μὲ τὸ πολὺπλοκο πρόβλημα, ποιὰ ἢ σχέση τῆς Ὀδύσσειας μὲ τὴν Ἰλιάδα, δὲ θ' ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ κι' οὔτε πρόκειται νὰ συζητήσωμε τὴ βαρῦτητα τῆς ἀντίρρησης, πὺν φέρνουν ἄλλοι ὁμηριστὲς, ὅτι δηλαδὴ δὲν μπορεῖ ν' ἀποκλείσῃ κανεὶς τὴ δυνατότητα, πῶς ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς στὴν ἐξέλιξί του, μέσα σ' ἓνα σχετικὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἀνύψωσε μέσα του τὴν ἰδέα τοῦ θεοῦ. Κάτι ἄλλο βαραίνει πολὺ πιὸ πολὺ :

Ἐνας ἀπόλυτος χωρισμὸς τῆς Ὀδύσσειας ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα σχετικὰ μὲ τὴ θρησκευτικὴ ἀντίληψη δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ. Καὶ στὴν Ἰλιάδα εἶδαμε τὸν ποιητὴ νὰ ἐπικρίνῃ ἑμμεσα τὴν ἀνάμειξη τῶν θεῶν. Καὶ στὴν Ἰλιάδα εἶναι στιγμές, πὺν οἱ θνητοὶ πιστεύουν στὴ θεία δικαιοσύνη :

Ὁ Ἀγαμέμνωνας εἶναι βέβαιος, πῶς ὁ Πάνδαρος, πὺν προδοτικὰ πλήγωσε τὸ Μενέλαο, μαζί του κι' ὅλοι οἱ Τρῶες ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ τιμωρηθοῦν, ὁ Ζεὺς θὰ ἐκδικηθῇ κάποτε τὴν ἐπιπορκία τῶν :

*Γιατὶ κι' ἂν δὲν παιδέψῃ εὐτὺς ὁ Δίας, μὰ παιδεύει
ὕστερα ἀργά, καὶ μὲ βαρεῖες ζημιὰς ξεπαγαδιάζουν,
μὲ τὶς δικὲς τοὺς κεφαλὰς, τὰ γυναικόπαιδά τοὺς.
Τί μοῦ τὸ λέει ἀλάθευτὰ ἐμένα αὐτὸ ἢ ψυχὴ μου'*

*) Οὐ μὲν σχέτλια ἔργα θεοὶ μάκαρες φιλέουσιν,
ἀλλὰ δίκην τίουσι καὶ αἴσιμα ἔργ' ἀνθρώπων (ξ 83).

θά φέξη ἢ μέρα μιὰ φορά, ποὺ θὰ χαθῆ κι' ἡ Τροία
κι' ὁ βασιλιάς ὁ Πρίαμος κι' ὁ ξακουστός λαός του,
κι' αὐτοὺς τοῦ Κρόνου ἀπὸς τοῦ ὀ γιῖός, θυμὸ γιομᾶτος μ' ὄλους,
τῆ σκοτεινῆ ἀπ' τὰ σύγνεφα θὰν τοῖς τρανιάη φουρτούνα,
αὐτοῦ τοῦ δόλον παιδευτῆς...

[Πάλλης] *)

Ὁ ἴδιος θεὸς καὶ σὰν ξένιος θὰ θελήσῃ θυμωμένος νὰ κατα-
στρέψῃ τὴν τρωικὴ πόλη, γιατί δέχτηκε αὐτόν, ποὺ ἐμόλυνε τῆς φιλο-
ξενίας τὸ ἱερὸ δίκαιο, τὸν Πάρι (N 624)· σὲ ἄλλο μέρος παρουσιάζεται
ὁ Δίας νὰ κατακλύζῃ τὴ γῆ ἀγαναχτισμένος μὲ τοὺς δικαστές, ποὺ
κρίνουν ἄδικα περιφρονῶντας τὴ δικαιοσύνη καὶ μὴ λογαριάζοντας
τῶν θεῶν τὴν τιμωρία (II 384).

Στὸ Ω ἡ ὤμῃ πράξη τοῦ Ἀχιλλέα, νὰ σέρνῃ δώδεκα ἡμέρες τώρα
τὸ κουφάρι τοῦ Ἑκτορα πίσω ἀπὸ τὸ ἄρμα του μέσα στὸ χῶμα, ξεση-
κῶναι τὸν ἔλεο τῶν θεῶν. Δὲ στέκει ν' ἀφήνουν τὸν Ἀχιλλέα νὰ
βρίζῃ τόσον καιρὸ τώρα ἓνα ἄψυχο σῶμα, 'κωφὴν γαῖαν'. Φροντίζουν
λοιπὸν καὶ πείθουν τὸν ἥρωα νὰ δώσῃ τὸ νεκρὸ στοὺς γονεῖς του πίσω
γιὰ νὰ καῆ. Μὲ τὴ φροντίδα αὕτῃ οἱ θεοὶ παρουσιάζονται καὶ στὴν
Ἰλιάδα ἐπόπτες ἐνὸς ἠθικοῦ νόμου.

Ἀντίθετα πάλι στὴν Ὀδύσεια, ὅπου πιστοποιήσαμε θεοὺς μὲ
βαθύτερη ἠθικὴ ὑπόσταση, ἔχομε τὴν ἀνίλεη καταδίωξη τοῦ Ὀδυσσεῆ
ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα, ἐπειδὴ ὁ ἥρωας σὲ μιὰ ἀπόλυτα δικαιολογημένη
ἄμυνα εἶχε τυφλώσει τὸ γιῖο τοῦ θεοῦ, τὸν Κύκλωπα Πολύφημο.
Στὴν ἐχθρα αὕτῃ κανένα πάλι ἔχνος μιᾶς θείας ἀκεραιότητος καὶ δι-
καιοσύνης.

Εἶδαμε πρῖν, πῶς ὁ Ὅμηρος στὴν ἀρχὴ τῆς Ὀδύσειας ἀλλάζον-
τας τὴν παράδοξη παρουσιάζει τοὺς Ὀλύμπιους νὰ προσπαθοῦν νὰ
πείσουν τὸν Αἴγισθο ν' ἀφήσῃ τὰ σχέδιά του· ὁ ποιητὴς θέλει νὰ
φανῆ, πῶς ὁ ἴδιος ὁ Ἰννητὸς μὲ τίς ἀδικίες του σέρνει τὴ συμφορὰ
πάνω του. Κι' ὁμῶς στὸ γ τῆς Ὀδύσειας πάλι, ὅπου ὁ λόγος γιὰ τὴν
ἴδια παράδοξη, ἡ Κλυταιμῆστρα παρουσιάζεται σὰν ἀπὸ τὴ φύση τῆς
καλῆ—'φρεσὶ κέχρητ' ἀγαθῆσιν'— στὴν ἀρχή, καθὼς λείπει ὁ Ἀγαμέ-
μνονας στὸν πόλεμο, ἀποκρούει τίς ἄνομες προτάσεις τοῦ Αἴγισθου·

*) Εἴ περ γάρ τε καὶ αὐτίκ' Ὀλύμπιος οὐκ ἐτέλεσεν,
ἔκ τε καὶ ὀψὲ τελεῖ, σὺν τε μεγάλῳ ἀπέτισαν,
σὺν σφῆσιν κεφαλῆσι γυναιξί τε καὶ τεκέεσσιν.
Εὐ γάρ ἐγὼ τόδε οἶδα κατὰ φρένα καὶ κατὰ θυμόν·
ἔσσειται ἡμαρ ὄτ' ἂν ποτ' ὀλόγη Ἴλιος ἰρή
καὶ Πρίαμος καὶ λαὸς ἐυμελίῳ Πριάμοιο,
Ζεὺς δέ σφι Κρονίδης ὑψίζυγος αἰθέρι ναίων
αὐτὸς ἐπισσεῖσιν ἐρεμνὴν αἰγίδα πᾶσι
τῆσδ' ἀπάτης κοτέων . . .

τὸν ἀκολουθεῖ στὸ σπίτι του θεληματικὰ μονάχα ὅταν στὸ τέλος τῆ δέ-
νη ἢ 'μοῖρα τῶν θεῶν'. Ἡ μοῖρα τῶν θεῶν ἀναγκάζει τὴν Κλυταιμί-
στρα νὰ ἐνωθῆ παράνομα μ' αὐτόν, πού θὰ σκοτώσῃ σὲ λίγο τὸν ἄν-
τρα της μὲ τὴ βοήθειά της. Ἡ εὐθύνη τῆς κακῆς πράξης μετατοπίζεται
πάλι ἀπὸ τὸ θνητὸ στοὺς θεοὺς.

Οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες πιστεύουν στὴ θεοδικία καὶ ὅμως ὁ Δίας προ-
στατεύει τοὺς Τρῶες, πού πάτησαν τὸν ὄρκο των καὶ τὸν ἱερὸ τῆς φιλο-
ξενίας νόμο. Τὸν Αἴγισθο ἀγωνίζονται οἱ θεοὶ νὰ τὸν ἐμποδίσουν νὰ κἀνῃ
ἔρωμένη τοῦ τῆ γυναῖκα τοῦ Ἀγαμέμνονα, ὅμως ἐκείνην εἶναι οἱ ἴδιοι,
πού τὴ σπρώχνουν νὰ παρανομήσῃ μαζί του : θεοὶ ἠθικὰ ἀδιάφοροι
καὶ θεοὶ τηρητὲς καὶ προστάτες μιᾶς ἠθικῆς, θεοὶ 'ἀγαθὰ φρονέοντες'
γιὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ θεοὶ δαίμονες τῆς καταστροφῆς. Πῶς χωροῦν
ὅλες αὐτὲς οἱ ἀντιφάσεις μέσα στὸ ἴδιο ἔργο ;

Ὁ νέος ποιητὴς, πού δούλεψε μέσα του μιὰ πίστη σὲ θεῖες δυνά-
μεις τοποθετημένες σὲ ἠθικώτερην ἀτμόσφαιρα, στέκει μπροστὰ σὲ
μιὰ παλιὰ παράδοση, αἰώνων κληρονομιά, πού τοῦ παρουσιάζει θεοὺς
ἐλεύθερους ἀπὸ κάθε δεσμό. Εἶναι στιγμές, πού τὸν παλιὸν αὐτὸ κό-
σμο ζητάει νὰ τὸν μεταπλάσῃ σύμφωνα μὲ τὴ δική του πίστη, ὅμως
ποιός θ' ἀπαιτήσῃ νὰ ὑποτάξῃ σ' αὐτὴν τὸ ὑλικὸ του ὀλόκληρο, ν' ἀπορ-
ρίψῃ τὴν ἀρχαία παράδοση σὰ σύνολο καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἑξαρχῆς
ἓνα δικό του κόσμο ;

Στὸ ἔπος ἡ ἐπέμβαση τῶν θεῶν στὴ ζωὴ τῶν ἡρώων ἀποτελεῖ ἓνα
παλιὸ τεχνικὸ μέσο πολύτιμο. Ὅπως καταλαβαίνει καθένας, τὸ δι-
καίωμα, πού ἔχει ὁ ἐπικός, νὰ βάλῃ ἓναν θεὸ νὰ ἐπεμβαίῃ ἐντελῶς
ἐλεύθερα καὶ νὰ κανονίξῃ τὶς πράξεις τῶν θνητῶν, ὅποια στιγμὴ
θέλει κι' ὅπως θέλει, ἀκόμη καὶ τὴ σκέψη τοῦ θνητοῦ νὰ κατευθύνῃ,
χωρὶς νὰ ἔχῃ νὰ δώσῃ λόγο σὲ καμμιά ἠθικὴ, δίνει στὸν ποιητὴ τὴ
μεγάλῃ εὐκολία νὰ ὀδηγῇ τὴ δράση, ὅπου αὐτὸς ἔχει ἀπὸ πρὶν θελή-
σει, χωρὶς ν' ἀναγκάζεται νὰ καταφεύγῃ σὲ πολυπλοκώτερα μέσα.

Μὰ δὲν εἶναι μόνο αὐτό. Συνέπειαν ἀπόλυτη σὲ μιὰν ὅποια πίστη
μπορεῖ νὰ παρουσιάσῃ μόνο μιὰ σχετικὴ θεωρητικὴ πραγματεία, ποτὲ
μιὰ ποίηση. Καὶ δὲν εἶναι μόνο τῶν ποιητῶν δικαίωμα ἡ ἔλλειψη
συνέπειας στὶς θρησκευτικὰς ἰδέες — εἶναι κάτι πού κρύβεται σὲ κάθε
ἀνθρώπινῃ ψυχῇ : Ποιὸς ἄνθρωπος ζῆ πραγματικὰ — ὄχι ἀφηρημένα —
τὸ θεὸ του δεμένο ἀκατάπαυτα σὲ ἀπαράβατους ἠθικοὺς νόμους ; Ἡ
ἀσυνέπεια αὕτη πηγάζει ἀπὸ τῶν ἰδίων τῶν θεῶν τὴ φύση. Γιατὶ κι'
ὅταν ἀκόμη οἱ θεοὶ ὑποταχτοῦν σὲ μιὰν ὅποια ἠθικὴ, τὴν ἴδια στιγμὴ
ἑξακολουθοῦν καὶ κρύβουν μέσα των αὐτὸ ἀκριβῶς, πού τοὺς κρατεῖ
θεοὺς : τὴν ἀπεριόριστῃν ἐλευθερία.

Ὁ ποιητὴς κρίνει ὄχι μόνο τῶν θεῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἡρώων τὰ ἔρ-
γα, καθὼς τ' ἀντικρύζει ἀπὸ μιὰ ἄλλη τῶρα πνευματικὴ σκοπιά. Κι'
ἔδω ὅμως γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους, πού εἶδαμε πρὶν, δὲν ἀπαρνεῖται
ὀλότελα τὴν παράδοση. Ἐτσι παρουσιάζονται πάλι πλάι - πλάι δύο

κόσμοι, ὁ ἓνας ὁ παλιός, πού συνεχίζεται, κι' ἓνας ἄλλος, πού ἀγωνίζεται γιὰ πρώτη φορά τώρα νὰ βγῆ στὸ φῶς :

Στὴν Ἰλιάδα ἡ διήγηση γεμάτη μάχες καὶ μονομαχίες ὅλο πείσμα κι' ἐχθρότητα, ὅπως εἶναι φυσικὸ σ' ἓνα πολεμικὸ ἔπος. Σκηνὲς ἀφτασθης σκληράδας : ὡς κι' ὁ ἱκέτης δὲ βρίσκει σωμό. Λύπηση καμμιὰ ! Κανεῖς ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς δὲν πρέπει νὰ ξεφύγη τὸ χαλασμό, μήτε αὐτός, πού ἀγέννητος ἀκόμη βρίσκεται στὴν κοιλιὰ τῆς μητέρας του.

Ἄγρια εἶναι ἡ μανία τοῦ Ἀχιλλέα στὴ μάχη, ὅταν ἐκδικεῖται τὸν ἐχθρό, πού τοῦ σκότωσε τὸν ἀγαπημένο φίλο, τὸν Πάτροκλο. Ὁ τρόπος πού κακομεταχειρίζεται τὸ νεκρὸ σῶμα τοῦ Ἑκτορα θυμώνει εἶδαμε καὶ τοὺς θεοὺς ἀκόμη. Κι' εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, πού τὸν καταδικάζει. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ θέλησε νὰ ἀφήσῃ τὴν Ἰλιάδα νὰ κλείνῃ μ' ἓναν Ἀχιλλέα ἀδιάλλαχτο ὡς τὸ τέλος. Οἱ σκηνὲς τοῦ Ω παρουσιάζουν τὸν ἥρωα νὰ μεταπέιθεται καὶ νὰ παραδίῃ τὸ νεκρὸ ἐχθρό του στὸν Πρίαμο, πού ἤρθε νὰ παραλάβῃ τὸ σῶμα τοῦ παιδιοῦ του. Ἡ πολεμικὴ Ἰλιάδα κλείνει μὲ μιὰ σκηνὴ συνδιαλλαγῆς. Τοῦ ἀγριώτερου πολεμιστῆ τῶν Ἀχαιῶν καὶ τοῦ βασιλιᾶ τῶν Τρώων τὰ δάκρυα σμίγουν κι' αὐτὸ τοὺς ἐνώνει περισσότερο ἀπ' ὅσα λόγια φιλίας. Στὸ νεκρὸ Ἑκτορα χαρίζει τὶς τελευταῖες περιποιήσεις τὸ χέρι πού τὸν σκότωσε πρῶτα κι' ὕστερα τῶν συγγενῶν του.

Πολλοὶ φιλόλογοι ἔχουν τὴ γνώμη, ὅτι τὸ Ω εἶναι ἐνὸς μεταγενέστερου ραψωδοῦ προσθήκη, στὴν πραγματικὴ Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου, εἶπαν, τὸν Ἑκτορα τὸν ἔτρωγαν οἱ σκύλοι καὶ τὰ ὄρνια πεταμένον στὰ χωράφια. Μὲ τὴ γνώμη, ὅτι ἡ Ἰλιάδα εἶχε κάποτε διαφορετικὸ τέλος, δὲ θὰ συμφωνήσω γιὰ τὸν λόγο, ὅτι δὲν πιστεύω σὲ πολλὰς Ἰλιάδες. Γιὰ τὸ ζήτημά μας ὅμως ἡ ἀντίθεση αὐτὴ δὲν ἔχει καμμιὰ σημασία : στὸ Ω—αὐτὸ εἶναι βέβαιο—μιλάει μιὰ ψυχὴ καλλιευρημένη περισσότερο ἢν ὄχι ἀπὸ ἓναν ὑποθετικὸ ποιητὴ μιᾶς παλιᾶς τάχα Ἰλιάδας, ὅμως ἀπὸ ὀλόκληρες γενιὲς ἀνθρώπων, πού πίστευαν, πῶς ἡ κακομεταχείριση τοῦ σώματος τοῦ νεκροῦ ἐχθροῦ ἦταν τὸ μόνο φυσικὸ καὶ σωστό. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τὴν ἀντιπροσωπεύει ἐξάπαντος καὶ τὸ παλαιότερο ἔπος· τὸ νεώτερο προσπαθεῖ νὰ τὴν ξεπεράσῃ. Ἡ μεταστροφή, πού δείχνει ὁ Ἀχιλλέας, δώδεκα μέρες νὰ κακομεταχειρίζεται τὸν ἄψυχο ἐχθρό καὶ στὸ τέλος ν' ἀλλάξῃ γνώμη καὶ νὰ παίρνῃ μόνος του νὰ τὸν περιποιηθῆ, συμβολίζει τὴ μεταστροφή, πού παρουσίασε τὸ ἴδιο τὸ ἔπος στοὺς αἰῶνες μέσα.

Σκηνὲς συνδιαλλαγῆς ὑπάρχουν κι' ἄλλες στὴν Ἰλιάδα κι' ἐξάπαντος δὲν εἶναι τυχαῖο, ὅτι καὶ ἡ Ὀδύσεια κλείνει μὲ ἀνάλογο τρόπο. Κάτι ἄλλο ὅμως δείχνει ἀκόμη πιὸ καλὰ τὸ πολεμικὸ ἐνστιχτο πόσο ἔχει ὑποχωρήσει στὸ νεώτερο ἔπος σὲ μιὰ πλατύτερη, πιὸ ἐλεύθερη σκέψη : τὸν ἐχθρό δὲν τὸν ξεχωρίζει καμμιὰ κακία ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες—ἀκόμη πιὸ πολύ : Ἡ εὐγενέστερη ἥρωικὴ μορφή στὴν Ἰλιάδα βρίσκεται ἐνσαρκωμένη ὄχι σ' ἓναν Ἕλληνα, ἀλλὰ σ' ἓναν ἀλλόφυλο κι' ἐχθρό, τὸν

Ἐκτορα, σ' αὐτὸν ποὺ ὑπερασπίζει τὸν τόπο του — κι' αὐτὴ τὴν μορφή τὴν πλάθει ἓνας ποιητὴς ἀπὸ τὸ πλῆθος, ποὺ ἤρθε κατακτητὴς στὴν ξένη χώρα γὰρ διώξη τοὺς παλιούς κατοίκους ἀπὸ τὶς πατρίδες των !

Τοὺς ὁμηρικούς ἥρωες γενικά, Ἕλληνες καὶ Τρῶες, τοὺς χαρακτηρίζει μιὰ ἐξαιρετικὴ εὐγένεια, εὐγένεια φυσικὴ καὶ ψυχικὴ: ἀπόγονοι θεῶν καὶ ἡρώων μεγάλων ὅλοι ξέρουν καὶ κρατειοῦνται πάντα μέσα στὰ μέτρα, ποὺ τοὺς ἐμποδίζουν νὰ ξεπέσουν στῶν κοινῶν ἀνθρώπων τὶς ταπεινότητες. Μονάχα ἓνα πρόσωπο κάνει ἐξαίρεση: ἔδῳ ἀξίζει κανεὶς γὰρ ἰδῆ, πῶς ὁ ποιητὴς μετασχηματίζει μιὰ παλιὰ παράδοση, γιὰ νὰ ἐκφράσῃ τὴν κοινωνικὴ του πίστη :

Ὁ Θερσίτης ἦταν ἀπὸ τοὺς ἥρωες, ποὺ ὁ Ὅμηρος εἶχε βρῆ σὲ παλιὰ ἔπη. Ἀπὸ τὴ βασιλικὴ γενιὰ τῶν Αἰτωλῶν, συγγενεύοντας στενὰ μὲ ἥρωες μεγάλους, τὸ Μελέαγρο καὶ τὸ Διομήδη, ὁ Θερσίτης ἔπαιζε κάποιον ρόλο στὴν παράδοση. Ὅμως στὴν Ἰλιάδα παρουσιάζεται χωρὶς πατέρα καὶ καταγωγὴ καμμιά, διάστροφος στὸ σῶμα καὶ στὴν ψυχὴ, ἓνας ταπεινὸς τοῦ ἀνώνυμου ὄχλου ἀντιπρόσωπος, ἓνας ποὺ τολμάει νὰ σηκώσῃ κεφάλι στοὺς μεγάλους ἄρχοντες καὶ γι' αὐτὸ τιμωρεῖται μὲ αἰσχρό, ὅμως δίκιο—κατὰ τὴν κρίση τῶν Ἀχαιῶν ὄλων—τρόπο. Μιὰ μορφή κάθε ἄλλο παρὰ ἡρωικὴ, τ' ὄνομά της δὲ θέλει πιά νὰ θυμίζει τὸ θάρρος, ἀλλὰ τὸ θράσος. Σ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο μὲ τὸν παραλλαγμένο Θερσίτη παρουσιάζεται καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο μέρος τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἐπικοῦ :

*οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη· εἷς κοίρανος ἔστω,
εἷς βασιλεύς...*

(B 204)

Ὅ,τι ἀκόμη χαρακτηρίζει τὸν Ὅμηρο εἶναι ἓνας πραγματισμὸς, ποὺ παρουσιάζεται ἐκδηλὰ στὸ ἔργο του—γιὰ ἓναν ποιητὴ κάτι παράξενο. Ὁ νέος ἐπικός πασχίζει ν' ἀφαιρέσῃ ἀπὸ τὴν ὕλη του σχεδὸν κάθε τί, ποὺ τὸ πιστεύει ἀδύνατο, ἀφύσικο. Ὡς κι' οἱ θεοὶ βρίσκονται μέσα στὸ πλαίσιο τῶν φυσικῶν νόμων. Τὴ ζωὴ τῆς γῆς τὴν κανονίζουν κάθε στιγμὴ ὅπως θέλουν, εἶναι ἀλήθεια, κι' ὅμως τὴ φυσικὴ τάξιν τὴν πατοῦν ὅσο μποροῦν πιὸ σπάνια. Χωρισμένοι σὲ δύο ομάδες δίνουν τὴ νίκη πότε στοὺς Τρῶες καὶ πότε στοὺς Ἀχαιοὺς, ὅμως πιά φάση τοῦ πολέμου δὲ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ καὶ χωρὶς τὴν ἐπέμβασὴ των :

Ἄλλοι θεοὶ δὲν παρουσιάζονται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο περιορισμένοι. Γιὰ νὰ φανῆ πιὸ χεροπιαστὴ ἢ διαφορὰ, πῆραν κι' ἀντιπαράβαλαν τὸν ὁμηρικὸ θεὸ μὲ τὸν ἰουδαϊκόν. Πόσα θαύματα κάνει ὁ Γεχωβᾶ στὴν Παλαιὰ Διαθήκη! Γιὰ νὰ σώσῃ τὸν περιούσιον λαόν του, ποὺ τὸν κυνηγοῦν οἱ Αἰγύπτιοι, σκίζει τὴ θάλασσα σὲ δύο, οἱ Ἰουδαῖοι περνοῦν στεγνοί. Ὅταν ὅμως δοκιμάζουν οἱ ἐχθροὶ νὰ περάσουν, τὸ νερὸ σμίγει καὶ τοὺς πνίγει στὰ βάθη του. Τὰ τεῖχη τῆς Ἰεριχῶς σωριάζονται κατὰ γῆς μονάχα ἀπὸ τὶς σάλπιγγες καὶ τὶς κραυγὰς τῶν Ἰσραη-

λιτών—ποιός θὰ μπορούσε νὰ βρῆ μιὰν ἀνάλογη σκηνὴ στὴν Ἰλιάδα;

Τὸ θαῦμα, τὰ φανταστικά, τὰ μαγικά στοιχεῖα τὰ βρῆκε ὁ Ὅμηρος συχνὰ στὸ παλαιότερο ὕλικό, πού εἶχε νὰ δουλέψῃ, ὄχι μόνο στὶς λαϊκὲς παραδόσεις καὶ στὰ παραμύθια, ἀλλὰ, εἶμαι βέβαιος, καὶ στὸ παλαιότερο ἔπος· στὸ δικό του ὅμως ἔργο δὲν τὰ δέχεται. Γι' αὐτὸ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ παραλείψῃ ὠρισμένες ἱστορίες κι' ἄς τοῦ δίνονται κατάλληλες εὐκαιρίες νὰ τὶς διηγηθῆ: ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ γεννήθηκε ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία, ὅτι οἱ Διόσκουροι ζοῦν τὴ μιὰ μέρα στὸν οὐρανό, τὴν ἄλλη στὸν Ἄδη, ὅτι ἡ Θέτιδα ἐκράτησε τὸν Ἀχιλλέα πάνω ἀπὸ τὴ φωτιά γιὰ νὰ τὸν κἀνῃ ἀθάνατο, δὲν ἀναφέρεται πουθενὰ στὸν Ὅμηρο. Οὔτε γιὰ τὸ μαγικὸ φτερωτὸ ἄλογο τοῦ Βελλεροφόντη μιλεῖ ὁ ποιητής, ὅταν δίνῃ τὴν ἱστορία τοῦ ἥρωα, κι' ἄς ἔπαιζε σ' αὐτὴ ὁ Πήγασος κάθε ἄλλο παρὰ ἀσήμαντο ρόλο. Ποιός εἶχε ἰδῆ ποτέ του ἄλογο μὲ φτερά;

Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἀναγκάζεται κάποτε ὁ Ὅμηρος ὄχι πιά νὰ παραλείψῃ, ἀλλὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸ μαγικὸ-φανταστικὸ στοιχεῖο τῆς παλαιᾶς διήγησης. Ἡ Ἀλθαία ἄλλοτε σκότωνε τὸ γυιό της τὸ Μελέαγρο καίοντας τὸ μαγικὸ δαυλό, πού οἱ Μοῖρες τὸν εἶχαν ὀρίσει, νὰ κρατῆ τὸν ἥρωα στὴ ζωὴ, ὅσο θὰ ἔμενε ἀκατάστρεφτος· στὸν Ὅμηρο ἡ μητέρα προκαλεῖ τὸ θάνατο τοῦ παιδιοῦ της μὲ τὴν κατάρα της, μὲ τὴ βοήθεια τῶν χθονίων θεῶν. Τὸ θέμα τῆς ἀρᾶς ἀντικατασταίνει ἐδῶ τὸν ἀκατάλληλο δαυλό. Κι' οὔτε μπορεῖ κανεὶς νὰ πιστέψῃ, ὅτι τὰ φανταστικά αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι προσθήκες ὑστερώτερες τῆς παράδοσης, γιατί τὶς πιὸ πολλὰς φορὲς μπορούμε μὲ τρόπο ἀναμφισβήτητο ν' ἀποδείξωμε, πὼς εἶναι προομηρικά.

Κι' ἐδῶ πρέπει νὰ προλάβω μιὰν ἀντίρρηση: θὰ πῆ κανεὶς, στὴν Ὀδύσεια δὲν παρουσιάζονται ἕνα πλῆθος φανταστικὲς ἱστορίες γιὰ μονόφθαλμους Κύκλωπες, γιὰ Λωτοφάγους, γιὰ Σκύλες, γιὰ ταξείδια στὸν Ἄδη; Ναι, ἀλλὰ πρῶτα-πρῶτα, πού κι' ἐδῶ πιστοποιήθηκε μιὰ προσπάθεια, ν' ἀτονίσῃ ὅσο γινόταν περισσότερο τὸ φανταστικὸ στοιχεῖο. Ὑστερα ὁ Ὅμηρος εἶναι ἀρκετὰ προσεχτικός, ὥστε νὰ βάλῃ τὶς ἱστορίες αὐτὲς νὰ τὶς λήῃ ὁ Ὀδυσσεύς στοὺς Φαίακες. Ἔτσι ὁ ποιητής δὲν παίρνει προσωπικὴ νὰ ποῦμε εὐθύνη. Καὶ τὸ κάτω-κάτω, ποιός θὰ ζητήσῃ κι' ἐδῶ ἀπόλυτη συνέπεια;

Δύο εἶναι οἱ κύριες προσπάθειες, πού χαρακτηρίζουν τὸ νεοεπικὸ πνεῦμα: Πρῶτα-πρῶτα νὰ διαγραφῆ τὸ θαῦμα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν θεῶν καὶ τὴ φύση γῆρο, ὕστερα νὰ δημιουργηθῆ κάποια αὐστηρότερη ἠθικὴ τάξη στὶς σχέσεις τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Τὸ πρῶτο κατορθώνει ὁ Ὅμηρος νὰ τὸ ἐφαρμόσῃ μὲ μεγαλύτερη συνέπεια: οἱ θεοὶ του μένουν δεμένοι περισσότερο στὸ φυσικὸ νόμο παρὰ στὸν ἠθικό.

Στὴν Ἰωνία ἡ πνευματικὴ πρόοδος θὰ συνεχιστῆ μ' ἐξαιρετικὴν ὁρμή· καὶ θὰ γίνῃ γρήγορα αἰσθητό, ὅτι καὶ τὸ νεώτερο ἔπος δὲν κατώρθωσε νὰ πλάσῃ ἕναν κόσμον ἠθικό, οὔτε ὑποταγμένο στὴ φυσικὴ

τάξη ἀπόλυτα. Εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό, ὅτι τὸ ἔργο τοῦ Ὀμήρου στὸ σημεῖο αὐτὸ παίρνει νὰ τὸ συνεχίσῃ ὄχι πιά ἡ ποίηση, ἀλλὰ ἡ ὀρθολογιστικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία. Ἡ ἰωνικὴ ἐπιστήμη εἶναι, πού θὰ ζητήσῃ μὲ πλείστον συνέπεια νὰ λείψῃ τὸ θαῦμα, μὲ τὸ φανατισμὸ ἐνὸς πού πρωτογνώρισε μιὰν ἀλήθεια: οἱ λογογράφοι, πρόδρομοι τοῦ εὐημερισμοῦ, σὲ μιὰν ὑπερεχτίμησιν τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς θὰ ζητήσουν νὰ μεταπλάσουν τὴν παράδοσιν, γιὰ νὰ τὴν κάνουν ἱστορία ἀνθρώπινη. Ἡ ἰωνικὴ φιλοσοφία πάλι θὰ χτυπήσῃ τὴν ἠθικὴ κατωτερότητα τῶν θεῶν — ἐδῶ θὰ βρεθῇ καὶ ὁ Πίνδαρος κατήγορος. Ὁ Ξενοφάνης θὰ ζητήσῃ νὰ κλονίσῃ τὸ κῦρος τῆς παράδοσης ὀλόκληρης, θὰ τὴν παρουσιάσῃ σὰν ἓνα ἄχρηστο πλάσμα τῆς φαντασίας τῶν ποιητῶν, ποιητῶν ἀνάξιων. Καὶ ὁ Ἡράκλειτος θὰ διακηρύξῃ τὸν Ὀμήρου ἀξίον ἐκ τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι. Ἡ ἰωνικὴ φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη θὰ σκοτώσουν τὴν ἰωνικὴν ποίησιν. Εὐτυχῶς πού ἡ παράδοσις ζῆ στὸ μεταξὺ μιὰ καινούργιαν ἀντίσθησιν στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα.

[Συνεχίζεται]